

„,„LOOMINGU“ RAAMATUKOGU“ ALAEAST
Märkmeid ja meenutusi aastaist 1957—1973

Silmapiir

*Veel on sinised sadamad
Silmapiiri tagana...
(P.-E. Rummo)*

„Mis on silmapiir?“ küsis õpetaja. „Nõukogude Liidu piir!“ hõikas üks poiss tagapingist ja sai oma terase torke eest õpetaja tauniva pilgu osaliseks. Aga vastus oli viiekümneandate aastate keskpaiku üpris tabav: Nõukogude Liidus elava lihtsureliku silmaring ei ulatunud riigipiirist kaugemale. Ainsad kontaktivõimalused koduvabariigist väljapoole — reisimine ja lugemine — ei olnud igapäevase kättesaadavad ning hakkajamadki eneseharijad pidid leppima matkaeksootikaga suures impeeriumis või raamatukogudevahelise abonemendi korras aeglaselt ja piiratult kohalejõudva muukeelse lugemisvaraga. Võõrkeelte valdajaid hoidis teatava riskijulguse ja kannatlikkuse puhul (kodumaised segajad!) muu maailmaga kontaktis välismaiste raadiojaamade kuulamine. Aga selle eest, et neid kuulajaid oleks hästi vähe, hoolitses omakorda kehtinud haridusprogramm: võõrkeelte õpetamine kesk- ja kõrgkoolides oli nii minimaalne ja formaalne, kui üldse olla sai. Keeleõppe taseme näiteks võin samast ajast tuua raamatulaenuaja, kes tuli ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi aspirantuuri ja küsis minult erialast lektüüri (töötasin siis TA Raamatukogus bibliograafina); võõrkeelse etnograafiakirjanduse ülinappi kartoteeki sorides palus ta mul iga kaardi kohta öelda, missugune nendest kirjetest on saksakeelne, missugune inglise- või prantsuskeelne. See on tõestisündinud lugu. Veel 1970. aastate lõpul töötas too etnograaf mainitud instituudis.

Formaalsed olid meie kultuurisuhted ametlikugi poole pealt,

teatavasti toimus Eesti NSV esimene kultuuridekaad Moskvast alles 1956. aastal, muidu paraadlik üritus, millest võis siiski sügeneda kasulikke sidemeid otsestele osavõtjatele, kirjanikele — sõlmimaks lepinguid keskuse kirjustustega (sealsed raamatutiraazhid ja honorarid olid suhteliselt suured) — ning tõlkijatele — leidmaks soovitavaid autoreid emakeelde tõlkimiseks. Seejuures prevaleerisid riikliku kirjustuse kõrgelt ja kõvasti kontrollitud tõlketoodangu plaanides muidugi vene nõukogude perioodi teosed. Teistest, vähem tuntud keeltest vahendamisel ei põlatud venekeelseid mugandusi. Ja nii kurioosselt, kui see kõlabki, oli Eestis, „põlisel Vene alal“, või kui tõsiselt rääkida, siis Vene naaberalal, häid vene keelest tõlkijaid vähe; kas puudus tõlkimise vilumus või polnud selle töö tegijatele esitatud mingeid nõudeid, mis taganuksid nii autori kui ka meie emakeele kahjustamatuse ja vältinuksid seega kuritegu, mille ma meelsasti paigutaksin kriminaalkodeksisse — vägivalda, ahistamist või koguni tapmist käsitlevasse rubriiki.

Ei ole siis ime eeltoodu taustal, et „„Loomingu“ Raamatukogu“ asutamise arutlusi 1956. ja ilmumatahakkamist 1957. aastal ümbritses üldine elevus: see oli nagu õhuakna paotamine (aken Euroopasse!) esimeste kevadilmadega, millest loodeti ehk rohkematki, kui saabunud ilmad lubasid. Esimene katse samas laadis, 1949. aastal Eesti Riiklikus Kirjustuses algatatud „Valiksari“, mis suri 9. numbriga välja, sellist elevust kaasa ei toonud. Küllap oli uuesti üritajail, Kirjanike Liidu tookordsel juhtkonnal, rohkem head tahet ning üldine õhkkondki oli nüüd märksa soodsam: võib oletada, et üleliiduline „suur sula“, mis kulmineeris kahe parteikongressiga ja Punase väljaku mausoleumi räige tuulutamisega, vabastas eesti juuni- ja tagalakommunistid psüühilisest surutisest, ütleksin koguni süütundest, mida nad pidid paratamatult läbi elanud olema pärast massiküüditamisi ja Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee VIII pleenumi otsuste järgset Kirjanike Liidu suurpuhastust. Paljudel oli seljataga isiklike vintsutusi: Nigol Andresenil vangilaagri õppetund, Otto Sammal parteist väljaheitmine (ta oli küüditatuteги nimekirjas olnud, aga tuttav mees Boris Kumm oli ta nime omal riisikol maha tõmmanud), Rudolf Sirge kõveraks painutamised tema küüditatud perekonna tagasitoomise hinnaga, Ilmar Sikemäe jutustuse „Tolm“

ideoloogiline rappimine jne., jne. Ja oli lausa ehmatav kuulda EKP KK kultuuri kureeriva sekretäri Leonid Lentsmanni juuresolekul, keda Kirjanike Liit oli „arvete klaarimiseks“ kohale kutsunud (1959), kuidas natuurilt õige tagasihoidlik „Loomingu“ vastutav sekretär Anton Vaarandi, vana revolutsiooniline võitleja, pidas vajalikuks tunnistada, et ta vahepealsel represseerimiste ajajärgul ei näinud enam mingit vahet kommunistlikku ja fašistlikku parteisse kuulumise vahel. See oli üpris tõsine selja sirguajamine, millest nähtub peale kõige muu, et sõjast tagasi tulnud kommunistid ei olnud siis veel „vanad väsinud mehed“, kes „istuvad ahju valul“ (vt. Hando Runneli „Rahutalved“), vaid alles aktiivse tegutsemise eas, kus taheti end võimaluste piires teostada ning seda takistavaid kammitsaid lödvemale sikutada. Kätteõpitud kuuleka kohanemise kõrval hingitses sisimas vist ka soov jätkata kultuurisfääris sealt, kuhu sõjajärgne Eesti oli jõudnud, kaasa tegemata Venemaalt tulnud Keskkomitee liidrite väitlustvõitlust kultuuri ideoloogilise pudipuhutuse eest. Seda võitlushoiakut püüdis 1958. aastal Kirjanike Liidus üles lõotsuda veel vaid Max Laosson, tuhnides sõjajärgsest eesti proosast nuhtlusväärse uusnaturalismi märke, kuid kampaaniate hiilgeajad olid möödas ja teda ei kardetud enam. Mõjusamalt toimis ehk vaikne vimm kodukasvanud kommunistide ja Venemaalt platseerunud asjameeste vahel. Viimased kasutasid endiselt kaigana „printsipiaalset kriitikat“, esimesed aga tõukusid liberaalsemas tuules peaaegu instinktiivselt silmapiiri poole, mis kauguses terendas. Selle varjatud vastasseisu kestmist võisin täheldada veel 1960. aastate lõpulgi veidi koomilise stseeni näol, kus Otto Samma tema poole kogunenud seltskonna ees, kes pidas minu sünnipäeva, Gustav Naanile otsesõnu ütles: „Meil oli palju ilusaid kavatsusi Eesti ülesehitamiseks, aga siis tulite teie, Venemaa eestlased, ja rikkusite **kõik** ära!“ Naan oli stoiliselt vait.

Järgmisel päeval ei tahtnud Samma enese öeldud sõnu uskuda, ta oli kindel, et mida purjumaks ta jääb, seda lojaalsem on tema jutt. Küllap oli antud etteaste erandlik. [Olgu meenutatud, et Otto Samma (1912—1978) oli tema enda sõnul 1940. aasta juunis oma Westholmi-kirjandusõpetaja Nigol Andreseni käsul Tallinna Raekoja taga asuvas väljakäigukohas punase lipsu kaela sidunud ja paugupealt notariabist välisministri abiks saanud, Eesti välisministeeriumi

likvideerimise järel aga koos Andreseniga haridusministeeriumi kõrgesse ametkonda kuulunud, kust siis sõjasündmused ta tagalasse viisid, millest tulenes loogiliselt ka tema edasine elu- ja käekäik. Sajandi künnisel Kaug-Itta välja rännanud Hiiumaa kapteni poeg Gustav Naan oli, samuti ta enda väitel, sõja algul Leningradi ülikooli füüsikateaduskonnast partisaniliikumisse lülitunud, siis Eestisse komandeeritud, vastse asumaa rahvale stalinismi vaimus lühiajaloo kirjutanud ning akadeemikuks tõusnud. Kirjeldatud momendil oli ta Eesti Nõukogude Entsüklopeedia peatoimetaja kohal ning ühtlasi Tõravere teadlaste palgal.]

Nooremad, pealekasvanud karjeristid, kellel polnud Venemaa ideoloogiliste kampaaniate koolitust ega sõjast tagasi tulnute teenekust, seadsid alles tiibu tuule järgi, nende kõrglennud olid veel ees. Tolles üürikeses liberaalsusetuules sai jalad alla hulk ajakirju: „Keel ja Kirjandus“ (1958), „Eesti Loodus“ (1958), „Kultuur ja Elu“ (1958) jt.

Ning samasse tuulde mahtus ka „„Loomingu“ Raamatukogu“ (LR) süünd.

LR-I FENOMEN: MIS TA ÕIETI OLI?

*Esteks ei saa vedama,
pärast ei saa pidama.
(Rahvasuust)*

LR ei olnud algselt ajakiri. Ja tema ellukutsujaks ei olnud ka Otto Samma, nagu mütologiseerimisele kalduv laiem publik arvab. Asutamise idee esitas 1956. aastal (Kirjanike Liidu ühe koosoleku protokollil põhjal) Ilmar Sikemäe (tookordne „Loomingu“ peatoimetaja): luua „Loomingule“ tõlkekirjanduse võimaluste avardamiseks lisaväljaanne. Niisiis formaalselt kirjandusajakirja kaks korda kuus ilmuv lisa, midagi Nõukogude Liidus üllitatava „„Ogonjoki“ Raamatukogu“ taolist, millele viitabki selgesti LR-i esimese aastakäigu formaat, maht ja kujundus (punane küljetriip vasakul, keskel autori foto). Koosolek, mida juhatas Kirjanike Liidu

sekretär Lembit Rimmelgas ja mis üksmeelselt ettepanekut pooldas, oli kahtlemata ettevalmistatud sõnavõttudega lavastus. Tegelikku mõttealgatajat ma ei tea. Võib oletada asja taga Rimmelga initsiatiivi, kes edasistel aastatel kõneles palju ja innukalt Kirjanike Liidu oma kirjastusest, mis pidi avama eesti kirjanike „Loomingule“ rohelise tee, andma peale novellisarja välja veel tõlkeromaanide sarja (*à la* „Roman-Gazeta“), hankima trükkimiseks head paberit kas või Saksamaalt ning koondama enda ümber parimaid tõlkijaid. Tagasihoidlik algus oli nõnda siis omamoodi mimikri: „Ogonjoki“ pisisarja analoog ei leidnud siinsete võimuorganite poolt vastuseismist. Vastavad ametkonnad nägid uuele väljaandele ette nomenklatuurse ja pika nimega vastutaja („Loomingu“ peatoimetaja asetäitja „„Loomingu“ Raamatukogu“ alal) ning peale selle ühe korrektori ja ühe masinakirjutaja. Kõik kolm, „Sirbist ja Vasarast“ üle toodud Otto Samma, sama ajalehe vilunud masinakirjutaja Helju Järvekülg ja Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastuse direktori asetäitja Eevi Reinsalu, asusid ametisse 1957. aasta algusest. Samma väitel olid tema tööle tulles esimese ilmumisaasta käsikirjad juba koos ja valmis. Seega tegi avaaastakäigu valiku ja planeeris numbrid ka järgmisse aastasse „Loomingu“ toimetus (Sikemäe ja Vaarandi), mis ilmneb ka säilinud kirjadest. Nähtub võrdlemisi kitsa seltskonna huvi kiire ja kerge honorarisaamise vastu. Nii näiteks on Aira Kaal pakkunud 1957. aastal kirjas Sammale veelkordseks väljaandmiseks oma toona „Valiksarjas“ ilmunud Majakovski-tõlget („Kuidas teha värse“), mille kvaliteedi garantiiks ta nimetab Oskar Urgarti redigeerimistööd. Kuna sellest kaubast asja ei saanud, siis võib järeldada, et LR-i toimetaja ei kavatsenud plaani võtta järeltrükke enne ilmunud teostest (sest mis tõlkevõimaluste avardamine see siis oleks olnud!); seega erines väljaanne algusest peale oluliselt „„Ogonjoki“ Raamatukogust“, „Roman-Gazetast“ ja paljudest teiste maade odavatest taskuväljaannetest.

Sellest küljest oli tegijaile eeskujuks LUB („Looduse Universaal-Biblioteek“), kunagine „Looduse“ kirjastuse poolt algatatud (1927) odav sari, mis avaldas nii tõlkeid kui ka eesti autoreid, ilmus 52 numbrit aastas ning taotles žanrilistki mitmekesisust. Samma näib taotlevuvat rohkematki. Ühe ajakirja lisa kohta osutavad tema kirjalikud pöördumised Tartu Ülikoolist pärinevate keeletundjate

poole (Leo Leesment, Uku Masing, Pent Nurmekund jt.) laiemat haaret ning originaalkeeltest tõlkimise põhimõtte rakendamist. Need pöördumised ei vallandanud küll tuntud polüglottide energilist kaasabi. [Kirjade vastuseta jäädes sain 1958. aastal komandeeringu nimetatud autoriteetide tülitamiseks: Masing umbusaldas vastset kroonuväljaannet, mida ei saa LR-i esimest aastakäiku sirvides ka kuidagi pahaks panna; Nurmekund ei pidanud end puhtakujulise lingvistina õigeks kirjanduse soovitajaks või tõlkijaks, ning kõrges eas Leesment tunnistas avameelselt, et tema hiina keelest tõlkida ei suuda ja tõlgib talle pakutud hiina XIV sajandi jutustuse just nimelt vene keelest, mis tal ka õige vaevalise tulemuse andis.] Kuid nendest pöördumistest ilmneb toimetaja hoogne võimaluste otsimine tema kättesse usaldatud väljaande perspektiivseks arenguks.

Niisiis üritas LR juba peatselt, olles küll odav taskuraamatute sari, mitte olla tingimata sisuliselt odav. Meenutagem siinkohal, et samas suunas oli pärast sõda muutunud odavate raamatusarjade tähendus ja osakaal ka maailma raamatuturul. Odav taskuraamat, iseenesest küll üsna vana nähtus („Reclams-Universal-Bibliothek“ alustas ilmumist 1867. aastal, „Penguin-Book“i“ kriminaalromaanide sari hakkas ilmuma 1923. aastal ja väärtkirjanduse sari 1935. aastast), moderniseerus vastavalt uutele vajadustele. Massiliseks levikuks andis tõuke sõjaajal väikeformaadiliste raamatute trükkimine liitlasvägede väliraamatukogudele; see ei tähendanud küll veel kergekaalulise sisu ja reklaamimaiguliselt kireva kujunduse hülgamist. Viiekümnendatel aastatel aga löid Ameerikas ja mujalgi läbi just esinduslikku ilukirjandust ja populaarteaduslikku teavet pakkuvad sariväljaanded, mille massitiraažid tegid väärtkirjanduse kogu maailmas kõige laiemale kättesaadavaks. Muuseas ka meile ja LR-ile, sest nimelt odav *paperback* ehk Uno Lahe teisenduses „pakikirjandus“ jõudis 1950.—1960. aastatel kõige hõlpsamini „vabast maailmast“ siia, küll sealt tulijate vahendusel, küll Moskva „musta turu“ kaudu. Ning selle asjaolu tähtsus tol ajal, kui LR-il korralik bibliograafiline informatsioon alles puudus, oli väljaande algaastatel küllalt suur.

Kui võrrelda toda algusaega Soome soliidsete kirjastuste odavate sarjade ilmumahakkamisega (Tammi kirjastuse „Kurki-sarja“ 1955, W. Söderströmi o/ü „Taskukirjasto“, 1961), siis tõdeme üllatusega,

et LR oli koguni modernne fenomen, mis tegi just nagu kogemata kaasa tolle odavate raamatusarjade buumi mujal maailmas, ületades peagi sealseid sugulasnähtusi suhteliselt suure tiraaži, ilmumissageduse ja äärmise odavuse poolest. Viimasel asjaolul oli muidugi oma kurb külg: LR-i välimuse odavus üle talutavuse piiri — halb paber, hall trükikiri, närustuvad kaaned, taskusarjale sobimatu formaat, mida dikteeris trükikoda oma paberilõikamismasinaga (ühesugune kaust nii Nikita Hruštšovi kongressikõnele kui ka lehmälüpsiõpetusele, viisaastaku direktiividele ja Sergei Jessenini luulevihikule!), püüdes esialgu dikteerida ka üheainsa värvi kasutamist väljaande kaanel. Millegipärast oli trükikojal suurem võim ja suurem õigus kui mis tahes kirjastuse töötajatel, kuigi raamatukultuuri silmas pidades pidanuks asi oleme hoopis vastupidi. Ka trükikoja töögraafik oli peaaegu ainus, mida Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus (hilisem „Perioodika“) toimetuste töö hindamisel (kiitused, laitsused, preemiad) arvestas. Nõnda siis oli põhjalik redigeerimine taunitud nähtus, pealiskaudsus aga lausa nõutav omadus. Selge, et lugeja või arvustaja kriteeriumid olid teised, ning seega oli LR-i väikesearvuline toimetus aina kahe tule vahel ja suures ajahädas. Esimesel aastal küll kõige vähem, kuna vihikute maht oli väike ja aastatoodang piirdus kõigest 24 numbriga, ei olnud ka veel valitava kirjanduse hulgalist kokkutoomist tõlkijate poolt, mis tähendas kasvavat tööhulka, mida ükski ajagraafik arvesse ei võtnud ja millest ju tagasilükkamise korral ka mingit nähtavat jälge ei jäänud.

Nii kehv paber kui ka lühike tootmistsükkel kuulusid tookord just nagu endastmõistetavalt ajakirjastaatuse juurde. Ajakirjaks aga LR kohe teisel aastal kujunema hakkaski: 1958. aastal ilmus 36 numbrit senisest suurema mahuga, 1959. aastast alates 52 numbrit aastas. Väljaande hea minek (tiraaž oli juba esimesel ilmumisaastal 18 000—20 000 eksemplari) võimaldas iseseisvaks ajakirjaks pürgida. LR-i laiendamise vastu ei olnud ka kirjastus, kuna toimetuse kaduvväikeste palkade ja honorarilimiidi juures (välisautoritele mingit honorari muidugi ei makstud) tõi väljaanne ikkagi tulu, mis kattis mitme teise ajakirja kahjumi. Nii sai LR-ist teisel aastal omamoodi hübriidnähtus: sisuliselt odav raamatusari selle psühholoogilise ligitõmbavusega (teatav komplekteeritus lugeja eest, mingi tervikliku kogumi loodetav

perspektiiv), ametlikult aga nädalaajakiri. See tähendas valdavalt tõlketeoste väljaandmist kiirtempo, seega raskendatud tingimustes (2 toimetajaga 140—150 arvestuspoognat aastas). Ajakirja staatus oli ühes suhtes siiski parim võimalus: ajakirjalt kui operatiivselt väljaandelt ei nõutud eelplaanide kinnitamist Moskvast ega ka vastloodud Kirjastuskomitees, kes innuga otsis endale tegevust ja pädevust. Otto Samma tõrjus Kirjastuskomitee „lähenemiskatsed“ tagasi põhjendusega, et Kirjanike Liidu juhatus arutab ja kontrollib LR-i perspektiivplaane (mida see üks kord aastas väga formaalselt tegigi), mistõttu ta ei näe mingit tarvidust dubleerivaks kontrolliks. Sellest esialgu aitas.

Mingi inerts mõjul ei olnud iseseisvumine siiski päris täielik. „Loomingu“ allüksuseks olemise reminiscentse tuli aeg-ajalt hiljemgi ette. Nii näiteks läks Otto Samma Anton Vaarandilt nõu küsima juba tõlgitud ja toimetatud Mihhail Zoštšenko valiku puhul (LR 1961, 12), mille tagajärjeks oli peaaegu parima loo („Polikliinik“ — ukseäädil „Laipade väljaandmine kella 3st 4ni“) kõrvaldamine enne käsikirja trükkandmist. Samuti tekkis toimetuses Paul-Eerik Rummo luuletuste (LR 1966, 22/23) pärast tõsine vaidlus, kas LR-il kõlbab välja anda neid luuletusi, mis olid „Loomingu“ peatoimetaja poolt tagasi lükatud. 1966. aastal tuli kõrgemalt poolt korraldus liita LR taas tihedamalt „Loominguga“, mis pidi laiendama suure ajakirja toimetaja võimu ka LR-i üle. Õnneks oli Paul Kuusberg „Loomingu“ toimetaja kohale asudes keeldunud kategooriliselt sellest vastutusest, nii et see iseseisvuse kaotamine ei muutnud LR-i toimetuse töös midagi, tõi ainult vastutavale toimetajale tagasi pika, lohiseva ametikoha nimetuse (vt. eespool), ja ma pole kindel, et see nimetus veel praegugi kusagil dokumentides (näiteks tööraamatuis) ei figureeri. Nimeliselt aga oli LR nüüd jälle teise ajakirja (kuukirja) lisa, mis ilmus 4 korda kuus ja millele pärast Enn Vetemaa „Monumendi“ (LR 1965, 1) skandaalset ilmumist määrati omaette kolleegium, mis suure ajakirja kolleegiumiga ei kattunud ja mis pidi vist meiega kaasvastutust jagama. Kurioosum kurioosumi otsa!

Selle veidi keeruka selgitusega tahan ma öelda, et n.-õ. kombineeritud väljaandena oli LR formaalse kandi pealt just nagu takerdunud, alaarenenud, iseseisvusetu, kuid sisulise perspektiivi

poolest arenemisvõimeline, avatud ja üsnagi kaasaegne nähtus. Ebamäärased alluvussuhted jätsid tillukese toimetuse küllalt kauaks omapead ning andsid talle võimaluse mõnestki karist (või neelukohast) mööda libiseda. See oli hea eeldus edasiseks arenguks.

SEITSESADA SEITSEKÜMMEND SEITSE ANNET...

...kõige all olid Raud ja Rannet, Johnny B. oli vahepeal ja Hando Runnel kõige peal!

*(LR-i toimetuse õnnitluslakitusest
O. Sammala tema 60. sünnipäevaks 1973)*

Pealkirjaks pandud arvu on ilukõla pärast veidi vähendatud. Moto „ideeliseks“ taustaks aga on Romulus Tiituse sõbralik sarž „Sirbi ja Vasara“ aastavahetuse huumorileheküljelt: muhelev Samma istumas kitsa, aga kõrge raamatuvirna otsas, jalg üle põlve. Tema 16 aasta töö tagasivaates võiks žongleerida teistegi arvudega, nagu see on kombeks, et aimu anda käidud teest ja tehtud tööst: üle 50 esindatud rahvuskirjanduse rohkem kui 30 keelest, oma poolteistsada tõlkijat, sadakond numbrit eesti omi autoreid, nii ja nii palju üht, teist või kolmandat žanri, loendamatu arv trükipoognaid, lehekülgi jne. Suuremaks sisseelamiseks võiks lugejale soovitada kas või lihtsalt loendada arve ühest kaheksasajani, kell käes või käel, ning jälgida, mitu minutit selleks aega kulub, seejuures teadmiseks võttes, et iga loendatud arv tähistab LR-i ühte numbrit, mida on kaalutud, koostatud, kirjutatud või tõlgitud, toimetatud, laotud, korregeeritud, küljendatud, honoreeritud, läbi trükitud ja müügile saadetud, vahel illustreeritud ja retsenseeritud, hoopis harva tõlkesaavutusena premeeritud — ühesõnaga, iga arv tähendab tükki tõsist tööd ja kildu meie tolelaegsest kirjanduselust. Nõnda saaksime küll mingil määral mõõta tehtud tööd, kuid käidud teest tuleb jutustada teisiti.

Nii või teisiti piirdub jutt üksnes töö algusotsaga, väljaande arenguga alaeast mürsikuikka, järkjärgulise kasvamisega täisea piirile, niisiis ajavahemikuga 1958. aasta teisest kvartalist 1973.

aasta lõpukvartalini, teelõiguga, mille ma LR-i toimetuse koosseisus kaasa tegin. Tagantjärele, linnulennult vaadatuna näib see tee algusest lõpuni ehk sile ja sisse sõidetud. Kaasasõitnule meenutab see pigem diletantide teekonda, kujutluspilti, mis on jäänud Bulat Okudžava samanimelisest romaanist silme ette: põgenemist kiires tempos peaaegu huupi, mööda rajatut lagemaad avara silmapiiri poole, tiivustuseks ebamäärane eesmärk kusagil kauguses ning selge aimus, et taamal, punases tolmupilves kihutab parajat vahemaad hoides põgenejate jälil kõrget rangi seadusesilm, oma lõppeesmärgis kindel, käerauadki juba valmis pandud, kuid miskipärast viivitades järelejäudmisega, hoides distantsi. Kas mitte sellepärast et tahes- tahtmata tähendas temagi teekond jälitusobjekti kannul liikumist avarama silmapiiri poole, mis ei jäta kellegi siseilma mõjutamata? Ma tahan seda loota.

Aga jätkakem antud raames siiski vaid linnulennulist vaatlust. Meie ebamäärane eesmärk oli: senistest mõneti mehhaanilistest avaldamisprintsüüpidest ülesaamine, kirjanduse mõiste avardamine, võimalikult mõtestatud informatsiooninäputäie kinnipüüdmise määratust kirjandusmaailmast ja selle sulatamine meie kultuuripilti, et siingi uusi ideid, uusi vormikvaliteete, uut mõistmistasandit ärgitada ja turgutada; mitte otsida lihtsalt uut ja uudset, mida oli ju lõpmatult palju sõjaeegse ja -järgse tõlketegevuse lünklikkuse ning pidurdatuse tõttu, vaid sõeluda kättesaadavast ainesest välja olulisem eesti lugejale, ehedaim, valusaim proov kõigest, olgu see siis mõne nähtuse juured või latv; korrata süvendamisväärtset probleemistikku ja mitte korrata ülearu tuntut; hoida elavana üldsuse kirjandushuvi, panna jäätuma kippuv soojärv lainetama. Küllap seostus see sõnastamata jäänud ja alles samm-sammult selginev ideaal teise, peaaegu alateadliku eesmärgiga: luua sidet inimeste vahel, leida kontakti tundmatu, võib-olla alles sirguva lugejaga, kes tunneb end liiga üksijäetuna ühiskonna üldises õhuvaeses atmosfääris. Kontaktid ei jäänud tulemata. Niisugusele eesmärgile jõudmiseks puudus diletantidel reisipagas. Otto Samma oli erihariduselt jurist, allakirjutanul ja 1964. aasta kevadel juurde tulnud kolmandal toimetajal Edvin Hiedelil jäi filoloogidiplomile vaatamata puudu nii küllaldasest keelteoskusest kui ka vajalikust lugemusest. Polnud kirjastamistöo praktikat ega

ilukirjanduslike tõlgete toimetamise vilumust. Polnud esialgu ka orienteerumist hõlbustavaid bibliograafiaid ega häid sõnaraamatuid. Tõlketeooriaga tegi Venemaal alles kobamisi oma esimesi samme ja oli siinmail hoopis tundmatu mõiste. LR-i algaastate valikust ilmneb üsna selgesti informatsiooni saamine põhiliselt venekeelsetest ajakirjadest „Inostrannaja Literatura“ ja „Novõi Mir“ ning soovitusbülletäänist, mida Moskva kirjanike liidust meile masinal paljundatuna aeg-ajalt saadeti: need tutvustasid enamasti „meie mehi Havannas“, s. o. vasakpoolsed kirjanikke kapitalismimaadest. Aga peatselt hakkas mitut kanalit pidi ka meil ringlema eelmainitud „pakikirjandus“, mille lõppu oli lisatud vastavas sarjas ilmunud teoste nimestikke, niisiis teavet sarja sisu kohta, pruuk, mis ka meie väljaandes sestpeale järgimist leidis. Hiljem, 1960. aastate keskel sugenesid ots- või kaudsidemed väliseestlastega (Ivar Ivask, Ivar Grünthal, Ivo Iliste, Hellar Grabbi), kelle vahendusel saabus toimetusele aeg-ajalt ajakirju („Books Abroad“) ja bibliograafilisi ajalehti („Times Literature Supplement“ ja „Bücher-Karren“), mis võimaldasid tõlkijail inglise, prantsuse ja saksa keeles ilmunud raamatuid ülevaadet saada. Samast ajast hakkas toimetusele oma üksiknumbreid saatma ka ungarlaste tõlkeajakiri „Nagyvilág“. Aga raamatutega lähemaks tutvumiseks jäid ikkagi ainult raamatukogudevaheline laenutus ja erakogud.

Hindamatut abi osutasid toimetusele eelkõige head nõuandjad LR-i lugejate ja tõlkijate hulgast, kelle arv kasvas võrdeliselt väljaande populaarsusega. Eriti tänuväärseteks ideede genereeri jaoks olid tartlased Ain Kaalep, Valeri Bezzubov, Juri Lotman, Linnart Mäll, Leo Metsar ning tallinlased Aleksander Kurtna, Henno Rajandi, Arnold Ravel ja Enn Soosaar. Hulk häid soovitusi pärines ka LR-i sõpradelt August Sangalt, Paul Rummolt ja Uno Lahelt, üht-teist kolleegiumigi harvadelt koosolekutelt. Kõiki tõlkimishuvilisi nõuandjaid ja neidki, keda see huvi ei ajendanud, võiks seega nimetada toimetuse kaastöelisteks ja väljaannet nende ühisloominguks, kus valiku tegemine pakutust jäi siiski toimetajate südameasjaks. Küllap võis viimastele tükati ette heita mõnesugust avantürismi sarja kokkupanemisel, sest nõutavaks süvenemiseks mitme maa kirjandusse polnud tegijail aegagi oma rutiinses ja ilmumisgraafiku tõttu lausa tapvas argitöös, mille omakorda muutis siiski talutavaks just seesinane seikluslikkus, mängulisus, riskimise ja kombineerimise vajadus.

Mõned soovitused ja hoiatamised ei tulnud asjale kasuks, osutasid valesuunda või takistasid edasiminekut. Need eelarvamuste valtpuud tuli lihtsalt maha sõita. Üks neist oli „laia lugeja“ mõiste, mis odava suureтираазilise väljaande puhul eeldas selle ajaveetelist sisu, kerget rongi- või saunasabalektüüri (saunasabad olid tollal pikimad ja aegakulutavaimad). Neid üsna ohtraid soovitusi, mida jätkus aastateks, pidime enam-vähem ignoreerima, visad snobismisüüdistused kuulmata jätma ning teatava lugejate kontingendi ootusi petma. Osa kergekaalusisema kirjanduse soovitajaid lähtus kartusest, et liiga nõudlik valik äratav kontrollivates instantsides võõrastust, mida kerge ja keskpärane sari ei teeks. Võib-olla kätkes see seisukoht olude tundmist, kuid välistas ilmselt olude muutumise või koguni muutmise võimaluse, mida meie silmas pidasime. Valiku väärtustamisele ei aidanud palju kaasa ka esialgne suund — „esindada“ võimalikult paljude rahvaste kirjandust, nn. eksootiline printsip: kütiti maid ja keeli, katsuti vimpel peale lüüa igale „valgele laigule“ avastamata aladel. Selline esindamine esindamise pärast oli puhtformaalne ja andnuks valikule popurriilise maigu, jättes sisu teisejärguliseks. Niisama formaalne oli „süsteemsust“ taotlev esindatus või nõutav aastakäigu proportsioneerimine poliitilisel alusel: nii ja nii palju vene ja vennasrahvaste autoreid, nii palju sotsialismileeri ja nii natuke kapitalistlike riikide kirjanikke. Süsteemne, ülevaatlik eri kirjanduste tutvustamine, olgu ajaloolises või kaasaegses plaanis, nõuab märksa suuremat mänguruumi, kui meil kasutada oli, mahukad antoloogiad või kapitaalsed teosed ei mahtunud sinna. Valiku mitmekesistamine aga oli võimalik teisel teel: temaatiliste pisikogude koostamisega („Merejutte“, LR 1959, 2) või kirjanduslooliste (*resp.* ajalooliste) ekskurssidega („Külalisi mitmes Eestis“, LR 1960, 49; F. Tuglase „Kirjandusloolisi pisivesteid“, LR 1969, 22; „Kuidas sünnivad kurgaanid“, LR 1967, 44—46), üldse žanrilise mitmekesistamisega. Siin põrgati kokku traditsioonilise arvamusega, et lugejad ei loe teatavaid žanre (näiteks näidendeid, eriti värssnäidendeid, või luulet, eriti rahvaluulet), seetõttu ei olnud draamavormis kirjutatud teostel Eestis tol ajal õieti ilmutumiskohta. Et see eelarvamus paika ei pidanud, seda tõestas LR-i avaldamispraktika: läbi müüdi nii näidendid, luulevihikud kui ka suures osas esteetilistel printsipiidel koostatud

rahvaluulevalimikud. Kui 1960. aastate algul Lembit Rummelga üleviimisega „Tallinnfilmi“ lakkasid Kirjanike Liidu oma kirjastuse ürgamised, hakkas LR novellivalimike ja lühiromaanide kõrval avaldama mahukamaid romaane ja ulatuslikumaid valikuid, seega peale üksiknumbrite ka mitmiknumbreid, millega ühekülguse oht veelgi vähenes. Senisest kaalutletum valik „rehabiliteeris“ koguni vene nõukogude kirjanduse nende lugejate silmis, kes olid (selle vohava paljuse tõttu kättesaadavas lugemisvaras) võtnud tõrjuva hoiaku vene nimega autorite suhtes, kelle puudumine aga vaesestanus meie tollast kultuuripilti.

Ka tõlkimisel käibis traditsiooni kõigutamatus omandanud põhimõtteid ja piiranguid, mida oli raske omaks võtta ja mida tulnuks kangutada. Kaudtõlkimisest oli juba eespool juttu. Peale mõne üksiku patu algaastatel püüdis LR-i toimetuse sellest hoiduda. Suurem patt autorsuse mõiste vastu oli Nõukogude Liidus endastmõistetavalt praktiseeritav teoste adaptatsioon, teksti meelevaldne kärpimine ilma autori volitusteta, kui poliitiline või moraalne valvsus seda väljaandjate meelest tingis. Selle põhimõtte õigustajaid leidis meiegi kirjastustegelaste hulgas (nõoste Ojamaade adaptatsiooni-teemaline ettekanne Moskvast tõlkijate sümposiumil 1967. aastal, mida juhtusin kuulama ja mis ei tarvitsenud olla ettekandjate veendumuste esitus, vaid pigem ülearu pingutatud sobitumiskatse Moskva mentaliteediga). Meil tuli seda põhimõtet paratamatult aktsepteerida vene autorite väljaandmisel, sest kehtis nõue kasutada nõukogude kirjanike teoste tõlkimiseks ainult teose viimast Nõukogude Liidus avaldatud trükki. Sellest tõkkest ei sõandanud vastutav toimetaja üle astuda, olgugi et nn. Tšehhi sündmuste kaudse tulemusena Glavliti õigusi ja kohustusi piirati ning neilt tõlketekstide eelkontrolli enam ei nõutud. Nõnda siis ilmus Ilja Ehrenburgi „Julio Jurenito“ (LR 1972, 20—23) ilma Lenini-peatükita, kus saatan Leninit laubasuudlusega õnnistab, ja Viktor Šklovski „Sentimentaalne teekond“ (LR 1969, 23—26) kahetsetavate kupüüridega. Ei oleks asja muutnud ka tollal veel elavate kirjas olnud autorite tahe. Ületamatuks tõkkeks jäi igal juhul keelatud autorite nimestik, kust Tartu Riikliku Ülikooli vene kirjanduse kateeder katsus üleliidulisele kirjastuskomiteele saadetud avaldusega Aleksandr Arossevit kultuurimälusse tagasi

tuua. [Selle autori „Puusepa märkmetega“, revolutsioonimuljete vahetu kirjapanekuga, tahtis Valeri Bezzubov alustada omakoostatud kogumikku „Kuidas sünnivad kurgaanid“: ligi kahe arvestuspoogna mahavõtmine Glavlitis ähvardas kogu kompositsioonilise terviku sootuks ära lõhkuda. Arossevi avaldamisluba ei saadud. Meeles on südaõine visiit Bezzubovi saatel Juri Lotmani juurde, kes novellivalimiku avaakordiks soovitas Aleksandr Bloki „Sküütide“ tõlget, millega ta raamatu seesmise tasakaalu leidlikult päästis.]

Ajapikku muutusid nii toimetuse ümber kui ka sees üha tungivamaks soovitusel anda mõõdukas proportsioonis välja ka üldharivat lugemisvara väljaspool ilukirjandust. See valikuuuendus, milleks tarviduse korral nõutati ka vastava eriala inimeste abi, tegi lugejale kättesaadavaks Mahatma Gandhi *ahimsa*-õpetuse („Maailm on väsinud vihkamast“, LR 1969, 41), Norbert Wieneri „Küberneetika“ („Inimolendite inimlik kasutamine. Küberneetika ja ühiskond“, LR 1969, 45—47), James Watsoni avastuse populaarse käsitluse „Kaksikspiraal“, LR 1970, 34/35), H. J. Eysencki intelligentsuse mõõtmise testid („Tunne oma võimeid“, LR 1972, 32—34), Peter Brooki teatriloengud („Tühi ruum“, LR 1972, 44/45), Albert Schweitzeri eetika („Aukartus elu ees“, LR 1972, 46), Albert Camus' absurdiesset („Sisyphose müüt“, LR 1972, 51/52) ja T. S. Elioti esseedevaliku (LR 1973, 20/21). Teist nii palju jäi realiseerimata kavatsusteks, nende hulgas muide Juhan Luiga väike artiklite valimik (Peeter Tulviste ettepanekul) ja Rein Nurkse pakutud „Bhagavadgītā“, mis tookord ei jõudnud kavatsusest kaugemale.* Kahju on Julius Mägiste väga sümpaatsesest Läti Henriku kroonika tõlkest, mis 1962. aastal Vatikani toetusel Rootsis ilmus ja mis oleks LR-i vahendusel võinud veerand sajandit varem ilmuda eesti lugeja lauale kui praegune raskesti loetav uustõlge (Richard Kleis), mille kunagise valmimisega põhjendati Mägiste avaldamise keeldu. Üks ei oleks seganud teist, nii pika ajavahemiku järel liiatigi. 1973. aasta plaanist jäi minu tahtmatu viivitamise tõttu ilmunuta John Miltoni vaimuliku tsensuuri vastu kirjutatud traktaat „Areopagitica“ Henno Rajandi tõlkes (ilmus hiljem, LR 1987, 36), sest selleks ajaks jõudis jaole LR-i uus peatoimetaja, keda kohustati toimetuse eelplaane Moskvasse kinnitamiseks saatma

* Ilmus LR-is 1980, Linnart Mälli tõlge. — *Toim.*

ühes teoste sisu avavate annotatsioonidega, millele Moskva reageeris muidugi ärakeelamisega, ja nii jäi klassiku 300. surma-aasta siinmail tähistamata. Sama ropsuga kõrvaldati plaanist ka Ken Kesey romaani „Lendas üle käopesa“, mille hiljem avaldatud dramatiseering (LR 1985, 17/18) totalitarismi inimsusevastasust rõhutavat romaani ei asenda.

Kõige rohkem tuli sõdimist eesti kirjanduse pärast, mis oli küll koostiskomponendina algusest peale LR-i kavas. Kuigi kontrollivad organid aastast aastasse nurisesid, et eesti kirjanduse väljaandmine tõlkeajakirjas pole õige asi, ei lasknud Kirjanike Liit nähtavasti oma asutatud ajakirjalt seda õigust ära võtta, olles ju eluliselt huvitatud originaalloomingu avaldamise lisavõimalusest „Loomingu“ ja suure kirjastuse „Eesti Raamatu“ kõrval. Ja kuna noorte autorite abistamise kohustus oli Kirjanike Liidu juhtkonna koosolekutel ja kongressidel refräänina korduv sundteema, siis ei vaadanud vanemad kolleegid algul liiga viltu ka uue pealetuleva põlvkonna ja LR-i teineteiseleldmisele. Aga mida ilmsemaks sai 1960. aastate tulijate uus mõtlemistasand ja uus vormikeel, seda raskem oli konjunktuuri arvestavatel ja traditsioonilistel autoritel oma pakkumistega turule tulla: uue põlvkonna andekas etteastumine, mis LR-i vahendusel kiiresti üldsuse teadvusse jõudis, ei julgustanud „elavaid klassikuid“ samas väljaandes noortega konkureerima. Toimus põlvkonna vahetus LR-i nõudlikul kaasabil (millele viitabki ülaltoodud vemmälväsiline moto). Maha sai lükatud veel üks valdas: LR-i toimetus ei pidanud enam obligatoorseks aidata trükki eeskätt neid suursi, kes poolametliku eesõigustusega nii „Loomingu“ kui ka „Eesti Raamatu“ trükipinda kasutasid, tihtipeale koguni mõlemaid järjepannu ühe ja sama töö avaldamiseks, samal ajal kui noored kirjandusse pürgijad võisid trükivõimaluste puudusse lämbuda. Enam ei võetud kuulda poolihääli antud selgitusi, kellele **võib** ära öelda, kellele **ei või** ja kellele koguni **peab** ära ütleva, kellele tuleb rohkem maksta ja kellele vähem. Püüti valiku tegemisel ja honoreerimisel ainumaksvaks muuta kvaliteedi kriteeriumi (igaühele tema töö järgi!) ning võeti endile õigus sel puhul ka maitse üle vaielda. See tekitas palju paksu verd ja ei pääsenud ka lõplikult maksvusele. Erni Hiir oli näiteks ilmselt üks neid, kelle 70. sünnipäeva **pidi** tähistatama luulevihikuga LR-is

(ju pidas temagi juba LR-i küllalt prestiižseks avaldamispaigaks). Käsikirja trükkimine toimus nii: üks LR-i toimetaja lükkas selle tagasi, teine võttis uuesti vastu ja kolmas raasis seda autori mööndusel nii tublisti, et asi „ei tulnudki nii hull“, nagu V. Beekman, kellel selle juhtumiga nähtavasti ka mingi seos oli, oma minevikumärkmetes rõõmustab („Keel ja Kirjandus“ 1995, 1). Nii tulevad käod, kui nad tulema peavad! („Kui tulevad käod“, LR 1970, 13). On meeles rängemagi surveavalduse näide, Pagari tänavalt tulnud ametniku alternatiivnõue Sammale: maksta Paul-Eerik Rummo luuletuste eest LR-i niigi madalast rea-honorarist vähem või kirjutada „seletus“, täpsemalt omakäeline kinnitus, et ta peab kõnealust poolvihikut (LR 1966, 22/23) kaasaegse eesti luule tippsaavutuseks. Samma kirjutas nõutud paberi, kuid autori honorari kärbiti sellegipoolest (ma ei tea, kas jätkati surve avaldamist peatoimetajale või piisas „Perioodika“ direktori Gustav Valgma kuulekusest). Tehtud ülekohtu hüvitamiseks tuli toimetusel leida mõni teine tee (rahvaluulevihiku retsenseerimise tasu). Oletan siiski, et julgeolekuorganite otsene sekkumine honorari määramisse oli erandlik juhtum, jumal teab, kelle poolt inspireeritud. Kolmandat väljapressimise akti nägi Kirjanike Liidu kolmas sekretär Rudolf Sirge Endel Sõgeli käsikirja laekumises LR-i toimetusse samal ajal, kui üks EKP KK kõrgetasemeline nõupidamine oli Sammal raskelt rünnanud ja teine samasugune oli tulemas. Nii lubas Sirge küsimuse ka Kirjanike Liidu juhatuse koosolekul üles võtta; mina tahtsin tole „Kodumaas“ ärailmunud sõnumite kogumiku, mille siht oli „emigrantliku ladviku“ mõnitamine, tuttavale psühhiaatrile diagnoosimiseks anda. Ma ei tea, kas Sirge oleks oma lubadust täitnud või kuidas arst oleks mu ettepanekusse suhtunud, sest Samma helistamise peale tuli autor varahommikul toimetusse ja viis oma šedöövri skandaali kartusel minema.

Loomulikult ihkas LR-i toimetus ust paotada ka eesti pagulaskirjandusse, kuid selles osas kavatsetust (Karl Rumor-Ast, Ain Kalmus, Elin Toona) läks „läbi lukuaugu“ korda avaldada ainult „Kodumaas“ enne ilmunud Karl Ristikivi „Imede saar“ (LR 1966, 27—30), mille röövtrükina väljaandmist autor kuuldavasti pahaks pani, ja kaks luulevihikut Marie Underi loomingust (LR 1963, 10 ja 1968, 13). August Sanga koostatud valimik pagulasautorite luulest

„Tuul üle mere“ jäi trükki andmata, sest nii Samma kui ka kirja teel nõuandjaks palutud professor Harald Peep leidsid valiku kogumulje liiga sinimustvalge olevat. Aeg-ajalt juhtus Sammaga niisuguseid sõpradegi kaastöö umbusaldamisi. Samma ei olnud dissidentlik võitleja (seda mõistetki oli siinmail alles vaevalt kuuldud). Sünnipäraselt oli ta muretu loomuga, omajagu auahne, ent üldse mitte võimuahne ja seetõttu ka mitte hoolikas karjäärinikerdaja, vaid suhtlemisaldis diplomaatliku käitumisega mees, kes kaalumata liiga julgena tunduvaid samme ette ei võtnud. Oma ülirohketel tutvussidemete kaudu, mis ulatusid Johannes Käbinini välja (nad olid sõjaajal töötanud koos Moskva raadio eestikeelsete saadete toimetuses), oli tal üsna hästi teada, kust läheb parajasti n.-ö. äärmine piir, millest läbi murda ei maksa, ja nähtavasti asus väliseesti kirjandus olulisel määral teispool seda piiri. See ei olnud Sammale ideoloogiliste veendumuste piir. [1960. aastate algul käis Kirjanike Liidu partorg Villem Gross Sammale peale, et too oma EKP liikme staatuse taastaks. Samma kahevahelolek lõppes eitava vastusega, ettekäändeks küps vanus ja läbielatud tundmused kunagisel parteist väljaheitmisel, tegelikuks põhjuseks aga teadmine, et seotus parteiga suurendab kuulekuse sundust, nagu see hiljem ilmneski Keskkomitee pealekäratustest ajakirja „Noorus“ toimetajaile Valentin Rajasaarele ja Ita Saksale: neil juba ei tohtinud kirjanduse mõistmisel kärkijatega erimeelsusi olla, ning üleastujaid tabas rämedam töölt kõrvaldamine, kui see Samma puhul sündis.] Samma siseheitlusi näis üldiselt kallutatavat ühele poole (LR-i kasuks) eeskätt „Novõi Miri“ vastutusjulge toimetaja Aleksandr Tvardovski eeskuju, kelle kuulsus ulatus Nõukogude Liidust väljapoolegi ja kellega Sammat Moskva kirjandusringkondades peatselt võrdlema hakati, eriti pärast Solženitsõni ja eelmainitud „Kurgaanide“ ilmumist LR-is. Ka väliseestlaste kiitvad retsensioonid LR-is avaldatu kohta ja kontaktiotsingud temaga tähendasid talle palju; nende poolehoiu osaliseks sai ta otseseltki, Kirjanike Liidu ekskursionil Skandinaavia maadesse (Herbert Salu ja Kalju Lepiku küllakutsed) ning tõlkijate sümposiumil Jyväskylä (kohvikuvestlus Ants Orasega). Aga muidugi oli väliseesti kirjandushuvi suunatud eelkõige meie kirjanike uuele põlvkonnale, ning see oli kahtlemata üks impulsse, mis õhutas Sammat võib-olla oma maitse ja arusaamade vastugi toetama

Valtoni ja Vahingu, Rummo ja Runneli, Viidingu ja koguni Organite silmapinnu Alliksaare väljaandmist, mis teeb talle tagantjärelegi au. Peale kõige muu oli ta südame poolest hea, vastutulelik ja õeluseta inimene, kes oskas teistegi kordaminekutest rõõmu tunda. Küllap mõjutasid teda üksjagu ka toimetuse üldine hasartne õhkkond ning seal aset leidnud arutlused ja väitlemised olupoliitistel, esteetistel ja eetilistel teemadel. Tegijate kasvamine koos lugejaskonnaga ja oludest **väljakasvamine** iseloomustab kirjeldatavat etappi LR-i teel.

Toimetustöö vaevarikamal tahul, tõlgete redigeerimisel, oli samuti laiem eesmärk: elustada ilukirjanduslikku keelt, mis oli juba tol ajal raskelt kannatanud sõjajärgse perioodi abitute tõlgete mõjul, koolide emakeeleõppe allakäigu ning massimeediumide kiirtempo vahendatud ja levitatud tekstide tõttu. Sel ajal ei tundunud keele saastatus võõrmõjudega ning ajalehekeele pealetung veel pöördumatu protsessina, mida ei saaks enam peatada; niisiis loodeti tehtud tööst abi tulevastele tõlkijatele ning mõnele stiililohakale originaalautorilegi — eeldusel, et ilukirjanduslikel tõlgetel on oma salamõju ka emakeelsele kirjandusele. Aja ning väärtushinnangute järskudes murrangutes on see lootus arvatavasti tühja läinud ja omaaegne tõlkekeele harimine omasse aega jäänudki.

Kõike, mis lipule kirjutatud, muidugi nende aastatega ära teha ei jõutud. Esitatud tagasisivaates näiksegi rõhk olevat rohkem sellel, mis tegemata jäi, kui sellel, mis tehtud sai. Aga oleks üsna riskantne serveerida tänapäeva lugejale soovitusnimestikke LR-i püsiväärtuslikumast osast, mis mingil määral oleneb ju ikkagi iga ajajärgu kultuuri mõtestamisest. Pealegi on igal lugejal kahtlemata n.-ö. **oma** LR oma eelistustega, mida ta väärtustab ja huvi korral raamatariiuulist või bibliografiatest üles leiab. Ent meie tookordset pinevat mängu, punktiirselt vilkuvat „ilusat rida“ tõusvas joones, millest iga punkt tähendas jälle sammukest edasi, suudab tabada ainult toonane, meiega kaasa tulnud või kaasa tõmmatud lugejaskond. Hilisematele lugejatele on lühiülevaates võimatu adekvaatselt kirjeldada meeolelu võnkumisi sel teekonnal, kas või näiteks üht kulminatsioonimomenti 1968. aasta maihommikul, kui teel Balti jaama põikasid korraks toimetusse Juri Lotman ja Igor Tšernov ning allakirjutanul, kes üksi tööruumis istus (Samma oli Pirit

sanatoorses haiglas, kaaspatsiendiks Glavliti ülem), oli võimalus lükata tumma žestiga üle laua tulijate ette kaks äsja toodud ja viseeritud signaaleksemplari, mis tähendas, et tiraaži läbitrükkimine võis alata; need olid Václav Haveli „Teade“ (LR 1968, 19) ja Mihhail Bulgakovi „Saatuslikud munad“ (LR 1968, 20/21), mõlemad õigupoolest Juri Lotmani inspireeritud. [Ta oli LR-ile mõeldes Prahast mõne kuu eest kaasa toonud Haveli näidendi masinakirjakoopia, mille ma kohe, vene kirjanduse kateedrist tulles, vastujuhtuvale Leo Metsarile tõlkimiseks pihku pistsin. Nähtavasti oli Metsaril Haveli raamat kodus olemas, kuid seda meile soovitada polnud ta jõudnud või sõandanud.] Lotmani reageeringuks sellele žestile oli samuti tumm kulmude kergitamine ja artistlik vuntsiväristamine, mispeale külalised muheldes lahkusid. See tore tummstseen oli tunnustus, tasu eelnenud närvipingele eest ja sügisel järgnenud pähesaamisegi eest.

Või kuidas saaks edasi anda toimetuse ülemeelikut tuju vahejuhtumi tõttu enne Franz Kafka esmatutvustust eesti keeles.* Olin peatoimetajaga juba oma esimesel tööaastal kihla vedanud, et hiljemalt viie aasta pärast on meil Kafka laual (sellised naljaks sõlmitud kihlveod tulid mõnigi kord asjale kasuks). Niisiis oli August Sang asunud targu valimikku koostama, kui Kirjanike Liidus, samas ruumis, kus meie toimetus töötas (Kohtu tn. 3), peeti maha järjekordne koosolek, kus sekretär võttis Lääne määndunud dekadente manades ka Kafka kõvasti hambusse; trafaretsed manamismvormelid pärinesid ilmselt mõnest loetud kõnest või artiklist, mida oli kohustuslik kohapeal korrata. Kuuldes aga suitsuvaheajal LR-i toimetajatelt, et meil on Kafka ilmumisplaanis, deklareeris meie väljaannet kõigiti soosiv liider koosoleku teisel poolel talle omasel kindlal toonil, et enneöeldule lisaks on Kafkal „muidugi ka häid ja vajalikke teoseid“. Oma mõtetega tegelnud või siis ennast valitsema harjunud auditoorium ei teinud teist nägugi, ei mingit lõbusat elevust saalis!

Vahepalad jäägu vahepaladeks. Asjalikumad laadis aruanne peaks aga teadvustama nüüdislugejale tõrgete ja probleemide tekkimise seal, kus praegu mingeid probleeme ei oleks, ning selgitama, miks tollane areng ei olnud kiirem, kui tegemist oli ometi nii üksmeelselt ürjatud ettevõtmisega. Usun, et üleliidulise liberaliseerumise taustal

* „Aruanne akadeemiale“ 1962. — *Toim.*

olekski lahtitõukumine kõigest vanast kultuurisfääris võinud edukam olla, enne kui Hruštšovi kukutamine uuesti raske rulli veerema laskis, mis Tšehhi sündmuste järel juba otseselt Balti provintside tasarullimisele asus (mistõttu Läti Kirjanike Liidu hilinenud katsed LR-ile analoogset väljaannet luua ei läinudki korda). Aga edasiminekut pidurdas teadagi mõtlemise inertis — see võikski loetletud takistuste ühisnimetajaks olla. Kirjanike Liidus oli nagu igas teises süsteemi loodud organisatsioonis oma hierarhia, mis põimus võimuhierarhiatega väljaspool, ning need säilitasid süsteemis nii vanad suhted kui ka inertsed mõisted. Võtmemõisteks oli siin **vastutus**, mis nõukogude ajal oli omandanud algse tähendusega võrreldes täiesti pahupidise sisu. Kui vastutus tähendas minu kasvupõlvest saati iseseisvat otsustamist, heaseismist tehtava töö kvaliteedi eest, antud juhul siis hoolt ajakirja reputatsiooni eest, seega vastutust eelkõige lugejaskonna ees, siis vastutasid hierarhiatesse kuulujad eeskätt mõne kõrgemal astmel seisja ees, vastutasid ikka veel „oma peaga“ (kuigi pead enam ammu ei lennanud), ja vastutasid esmajoones selle eest, et nad iseseisvalt midagi ei otsustaks, vaid täidaksid tiptaseme otsuseid, mis olid mõeldud pigem võimu tunda andmiseks igas valdkonnas kui mõne valdkonna asjatundlikuks edendamiseks. Niisugune vastutuse mõistmine rajanes inertsel kartusel, tahtmatusel millegi ees tegelikult vastutada; paradokslikult väljendudes oli see puhtal kujul **vastutusvõimetus**. Aga seda dekoreeris teine moondunud mõiste — **kooskõlastamine**, mis oli vastutajate peamine kohustus ja millel oli vaevalt midagi ühist sõna „kooskõla“ õige sisuga.

Ma ei tea, kuidas kooskõlastamise protseduur tavaliselt käis, aga ühe mitte päris ametliku juhu tegin ma kaasa toimetuse järjekordse kihlveo puhul 1960. aastal, küsimuseks Tartu ülikooli asutamisaasta: kas õiget arvu võib ikka Ain Kaalepi koostatud tõlkekogumikus („Külalisi mitmes Eestis“) ära trükkida? Kiiremaks selgituseks lippasime üle tänava asuvasse Teaduste Akadeemia presiidiumi, kus Gustav Naan sedapuhku akadeemia presidendi asetäitjana resideeris, ja saime teada, et võib, „nüüd juba võib“! Igavleva Naani näost paistis rahulolu lahke loa andmise pärast, Samma ilmest kergendus kõrgetasemelise kooskõlastatuse pärast. Mulle on lugu meelde jäänud veidi narrika situatsioonina: kõigile teada olevat ajaloofakti peab kaasajal üle kinnitama Kaug-Idast tulnud suurmängur!

Seejuures andis too otsustusvõimetu vastutamine (õieti sõltuvuse taas- ja taaskinnitamine) ametimeestele omamoodi tähtsust (ja palkagi) juurde, mis tõstis nende enesetunnet ja ei sundinud neid sugugi oma rolli häbenema. Ja nii nad siis aina meie eest vastutasid, igaüks omal astmel, kuni tipuni välja. „Kas teie vastutate?“ hüüdis vastne peatoimetaja Jüri Ojamaa sel ainsal korral, kui ta meie üürikesel koostööajal (1973) minu peale häält tõstis selle eest, et ma olin Hermann Hesse „Stepihundi“ tõlke pakkumise ilma mingi nõutlemiseta vastu võtnud. „Loomulikult,“ vastasin ma kindlas veendumuses, et vanameistri küpse ea teos väärib tutvustamist ka meie lugejatele ja et noortele tõlkijatele peab arenemisevõimalusi andma. „Millega te vastutate?“ järgnes pahane küsimus. Sellest küsimusest ei saanud ma üldse aru. [Mul ei olnud paunas mingit marssalikepikest. Kuid „olin minagi tulnud Arkaadia teelt“, kodunt, kus isa koolmeistritöö kõrval kümme aastat „Laste Rõõmu“ toimetas, ning sealt salatoena kaasa toonud ettekujutuse toimetamistegevusest ja töösse suhtumisest. Mul puudus suure kirjastuse kogemus, kus omaaegne peatoimetaja (Felix Kauba) innuka ülikoolist tulija kiirelt ja küüniliselt tema tööülesannetesse sisse juhatas: „Pidage meele: me saame pähe (vastutame) selle eest, mida me välja anname; mitte aga selle eest, mida me välja andmata jätame.“]

SILMITU SAAGERDAMINE

*Vaba on, kes ei valeta
endale enam kui muile.
(H. Runnel)*

„Sotsialism on meeleheitlik katse inimest ometi kord ära organiseerida,“ on Dostojevski öelnud (LR 1981, 27—30, lk. 39). Kui see üldse oli sotsialism, mis Nõukogude Liidu ühiskonnakorda iseloomustas, siis läks see katse meie intelligentsi, sealhulgas kirjandusega tegelevate inimeste osas mingil määral õnneks. Ma ei mõtle siin üksnes riiklikult algatatud ja suunatud Kirjanike Liitu kui organisatsiooni, mis pidi igas liiduvabariigis olema ja mille tegevust

määras ja kontrollis EKP Keskkomitee. Ma pean silmas inimeste mõtteviisi, mis kirjanduse juhtimise ja kantseldamisega peaaegu täielikult ühele lainele lülitus, sellega harjus, kohanes, ja võiks öelda, et muganes, aidates seega kujundada totaalsele süsteemile soodsat, aga loomevõimet halvavat õhkkonda, mille lämmatavust küll omakeskis kiruti, ent milles ikkagi nähti „paratamatut ja püha“, nagu ütleb Runneli irooniline laulusalm (LR 1988, 44—46, lk. 23). Oma 15 ½ tööaasta jooksul Kirjanike Majas kuulsin alalõpmata hoiatusi, küll sõbralikke, küll murelikke ja ähvardavaidki: ära ela illusioonides, võta asju realistlikult; rong läheb itta, ajalooratast ei pööra, aega muuta ei saa, ära kogu tuliseid süsi oma pea peale; ära jookse peaga vastu müüri! Just viimast korrati kõige sagedamini. Müür ei olnud ainult luulekujund, mis oli vilksatanud sajandi luules Juhan Lilienbachist arbujateni ning äratas luulesõelujate negatiivset tähelepanu ka kirjeldataval ajal. [Ellen Niidu lüürikakogule „Metsviinapuu“ ei antud Kirjanike Liidu luuleseksiooni arutelul (1959) soovitud lõöva võitlusvaimu puudumise pärast — ja mida see metsikult omaette ilutsev metsviinapuu **halli müüri taustal** endast õieti kujutab?! (Endel Nirk.) Noore luuletaja debüütikogu sai niisiis ilmuda alles aasta pärast (1960) nõutud optimismilisandustega ja reipa pealkirjaga „Maa on täis leidmist“. Uute debütantide valimikus „Närvitrikk“ (LR 1971, 17) tähistas neljast autorist vanim, Jaan (Johnny B.) Isotamm, müürikujundiga üsna otseselt nõukogude võimu, millega poksides ta oli kulmu veristanud ja mille vastu ta nüüd selga sügas. Ja kuna selline monoliitsuse ja kõigutamatusse võrdpilt langes nähtavasti ühte ka Glavliti ülema ettekujutusega tema kaitstavast ja teda kaitsvast võimust, siis laskis kirjanduse ülemvalvur Isotamme luuletuse porisedes siiski trükki.] Niisuguse metafoorina eksisteeris võim ka üldsuse kujutluses, sisendades lootusetust ja määrates hoiakuid, andes agaratele kaasatöötajatele kindlustunnet ning sugereerides ülejäänud intelligentsile passiivset resignatsiooni.

Samas muutus maailm kogu aeg, ajalooratas oli ennegi teinud eesti rahvakillu ellujätmiseks ebarattalikke ja imeväärseid jõnke, illusioon oli soomlased Talvesõtta viinud ning säilitanud reaalselt ülemerenaabreile suhtelise vabaduse; sõed jahtusid ajapikku, nii et neid võis pea peal äragi kannatada. Ning kui kord piiride ja müüride

kujundeist kinni pidada, siis oli see, kes mäletas 1940. aastal sündinud rahvalaulu õpetust („Eesti piir käib vastu Hiina müüri, Venemaa peab vahelt kaduma...“), juba väheke vabam tegutsema, sest sellesuunaline bravuur tõstis vähemalt tuju.

Jah, ka müüri ei olnud reaalselt olemas. Ja küllap oli ses mõttes vabam ja vahest lootusrikkamgi uus luuletajate põlvkond, kes nägi müürimetafoori asemel kaasaja olusid meteoroloogilistes piltides: hallana, uduna, jäätumisena, hangena, tuisuna, tuhanädalana, tüütute sajuilmadena, mida ei tunnistanud enam „meie kodusteks ilmadeks“ (Debora Vaarandi, „Rannalageda leib“, 1965, lk. 80–81), mis kõik väljendasid küll ahistatust, kuid kätkesid ju ka mööduvuse aimust. Ning veel vabamaks said järgmised kirjandusse astujad, kes surveavaldajaile otse näpuga näitasid või poliitikat sootuks ignoreerides üldinimlikul tunnetustasandil enesest ja maailmast kõnelema õppisid. Sinnapoole meie noorem kirjandus tol ajal juba liikus. Kultuuriametnikud seda liikumist kaasa teha ei tahtnud. Nemad tundsid endid paremini ikka Müürist mõteldes, kujundist, mis oli omal kohal Moskvast, kus kõrgete kultuuridiktaatorite absoluutne anonüümsus andis neile tohutu võimu lihtsureliku autori üle, kus kõigi tsensuuriasutuste telefoninumbrid olid salastatud ja kus Glavliti asukohtki oli vaid kõrgemaile kirjanduse administraatoreile teada. Siin aga, väga väikesel maal, oli võimu müstifitseerimine sel kombel mõttetu. Kontrollinstantside alamad ja ülemad ametnikud olid nägu- ja nimepidi tuntud, ja kohalik klatš ei lasknud neile ka mingit oreooli pea ümber kujutleda. Glavliti uks oli küll lukus, aga läks etteteatamise peale lahti (reeglina küll vaid peatoimetajaile ja osakonnajuhatajaile, mitte autoreile). EKP Keskkomitee kultuuriosakonda keegi ilma kutsumata sisse ei pääsenud ja salastatud telefonide man valvasid sekretärid, kes mõne trafaretse valega kõrgeid ametnikke soovimatutest kõnelustest säästsid. Sellegipoolest olid nii salastatud telefonid kui ka nende varju peitunud isikud hõlpsasti kättesaadavad. Kui ma kord Valmar Adamsi mõttepäeviku „Sinu sekundid“ ilmumiseraskuste pärast Keskkomitee kultuuriosakonna telefoninumbri Balti vaksali valjuhääldaja võikal toonil vene keeles Moskvat mängisin ja Ants Saart nõudsin, sain ma soovitud mehe kiiresti toru teise otsa, kust ta üsna leebel häälel ja pehmel keelel soovitas mul hakata Keskkomitee büroo kaudu taotlema

Glavliti ülema lahtikangutamist, kui see tsenseerimisega viivitab; mul jäi üksnes tänada targa nõuande eest. Sama autor tingis teisegi kõneluse, kojuhelistamise Ants Saare ülemusele Olaf Utile, sest käsikiri laagerdas juba mitmendat kuud Keskkomitees (ja mitte Glavlitis!). Utt ütles, et talle ei meeldi autori hüsteeriline toon: „Võtke suukorv mu suult, ma pole koer!“ (LR 1971, 28/29, lk. 105.) Ja kui ma omalt poolt soovitasin, et võtkugi suukorv ära, nii et hüsteeriline karjatus lugejate silmis oma põhjendatuse kaotaks, siis lubas sm. Utt asja üle järele mõelda. Pikem ja tõsisem kõne Rummo „Tuhkatriinumängu“ poognate puhul, kui ma kunagist ülikoolikaaslast autori kurikavaluse puudumises veenda püüdsin, lõppes koguni Utti sooviga, et õigus oleks minu poolel ja et teost koheldaks edaspidi selle kirjandusliku väärtuse kohaselt. Selline laitmatu viisakus oleks võinud eeskujuks olla nii mõnelegi Kirjanike Liidu ja „Eesti Raamatu“ kärkima kippuvale või ülbitsevale võimuesindajale. Iseasi muidugi, kas niisugustest erandlikest kontaktivõtmistest, prooviks tehtud sondeerimistest mingit tolku oli. Sest sõnameistrite sõnaõiguse püramine ja võitlus selle vastu käis omasoodu edasi, kus siis ka ajapikku selgus konkreetsete inimeste, võimu ja vaimu vedurite ja pidurite, kultuuri tegijate ja hagijate, võimu ohvrite ja puhvrite tõeline olemus.

Mille nimel too kirjasõnavastane võitlus õieti käis? Tegutsemise loosunglikuks ajendiks, mida kongressidel ja koosolekutel korraldi, oli jätkuvalt ideoloogia puhtus, tegutsejate endi vahetamatuks motiiviks valvsus, vastutuse paarikmõiste, millel oli just nagu „retsiprookne“ nüanss: kardeti pigem vastastikku üksteist, sama ja kõrgema astme kontrollijaid, kui neid tekste, mille sisu sõeluda tuli. Sest ideoloogiline puhtus, sotsialistliku realismi määratluski näiteks, oli pärast stalinismi kriitikat õige ähmaseks läinud, ja valvsust tõlgendas iga valvur ilmselt üsna omapäi, ilma eriti täpsete juhusteta. Kultuuripoliitika üldsüunaks oli siinmail muidugi Moskva-tasemeliste pealekäratuste vältimine, ja seda tagas eesti omaaegse kultuuri väärtuste ning mõju miinimumini vähendamine nii originaalloomingu kui ka tõlkekirjanduse osas (tõlgiti näiteks vajaduseta ümber peaaegu kõik maailmakirjanduse tähtteosed, et uustrukkides asendaksid uued tõlkijad Ants Orase, Marje Pedaja, Marta Sillaotsa, Heiti Talviku, A. H. Tammsaare, Marie Underi jt. tõlkijate nimesid) ning sõjajärgsete nõukogulike autorite loomingu

võimalikult lai levitamine nii siin kui ka suurel kodumaal või koguni sõbralikes välismaades. Niiviisi püüti kasvavaid põlvkondi hoida kramplikult Liidu-sisese ideoloogia atmosfääris, sest kasvatamine oli samuti endiselt päevakorras. Selleks oligi tööle rakendatud tohtu tsensuuriastmestik, triaadiline hierarhia, just nagu inglite triaadid varakeskaegses kristliku müstika teoorias, kes suunasid kõigeülest valgust astmeti allapoole.

Oli olemas eel-eeltsensuur, eeltsensuur ja järeeltsensuur. Kõige alamas astmes pidid tekstide tsenseerimise ära tegema kirjastuste või ajakirjade lihttoimetajad, keda omakorda kontrollisid osakonnajuhatajad või peatoimetajad ja kelle kohuseks oli **ennetada** Glavliti võimalikke „avastusi“, nagu rõhutas oma alluvatele taas „Eesti Raamatu“ kunagine peatoimetaja Felix Kauba. Lisan siinkohal vahemärkusena, et niisugust võidujooksu Glavlitiga ei pidanud LR-i toimetus vajalikuks. Eesti oma autorite puhul, samuti perspektiivplaanide koostamisel tuli aga arvestada ajakirja järelevalve-funktsiooniga kolleegiumi arvamusi. [Kolleegium valvsust suurendava ühikuna pärines arvatavasti kaugemast minevikust, kus mõne kahtlase teksti avaldamisele järgnesid repressioonid, ja sel juhul oli mõttekas jaotada vastutus hulga peade peale, vähendamaks peatoimetaja riski. Aga kolleegiumi julgusest või julguse puudusest olenevalt võis see moodus ka piduriks saada ja mõne autori ande juba käsikirja staadiumis tappa. Viimasel aastakümnel oli kolleegiumil juba hoopis teine, kirjandusliku nõuandmise funktsioon ja vastavalt sellele kutsus toimetaja ise asjatundjaid plaanide koostamisel endale abiks.] Analoogete ülesandeid võis nooremate autorite puhul täita ka Kirjanike Liidu vastava sektsiooni koosolek, nagu me seda eespool Ellen Niidu näitel nägime. Õnneks soikus seesugune kolleegide kasvatamine 1960. aastatel ning Kirjanike Liit rakendus hoopis oma tsunfti vaimusünnitiste kaitseks keeluorganite vastu (näiteks Jaan Kaplinski kavandatava esseedevalimiku puhul). Mugav kirjanike kantseldamise võimalus oli riikliku kirjastuse nn. siseretsensioonide tellimine mõnelt autori kolleegilt või kõrgemalt kultuuriadministraatorilt, kes siis parajate seeklite eest aitas oma käsi puhta(ma)ks pesta tahtval toimetajal manuskripti soovitavas suunas maha teha. Algul retsensioone tagasilükatavale autorile ei näidatud (säilis pahauskse kolleegi anonüümsus), hiljem hakati näitama.

Nimetatud eeltöötlemise järel läks käsikiri trükikotta ja siis korrektuurpoognate näol Glavlitti, sealgi kõigepealt reatöötajate sinise (millegipärast ikka sinise, ja mitte Eesti-aegse tsensori punase) pliiatsi alla ja probleemide puhul asutuse ülema või selle asetäitja kätte. Sealsete ametnike tähelepanu teritumise korral rändasid poognad trükiluba saamata ülevaatamiseks partei keskkomitee kultuuriosakonda; võidi alarmeerida ka Kirjastuskomiteed. Sellel tasemel kutsuti siis peatoimetajat või Kirjanike Liidu juhtkonda korrale. Autori kohalolekut või enesekaitset ei peetud vajalikuks.

Järeлтsensuuriks võiks pidada pärast nõutud parandusi viseeritud poognates raamatuks kujundatud eksemplaride, nn. signaaleksemplaride veelkordset kontrollimist ja tembeldamist, mis andis loa tiraaži ilmumiseks. Üks signaaleksemplar saadeti Moskva Glavliti ametnikule, kellelegi sm. Nõule, kes eestikeelseid trükiseid pisteliselt luges ja vahel harva ka kisa tõstis. Tema korraldusel peatati siis valmis tiraaži kaubastamine. See saatus pidi äärepealt tabama LR-i kahte väärtteost: Lenini 100. sünnipäevaks mõeldud Jelizaveta Drabkina „Taliharja“ (LR 1970, 10—12), vististi autori õrna vihje pärast Lenini luuese hilisstaadiumile, ning Arthur Milleri „Pärast pattulangemist“ (LR 1971, 5—7), kus on muu hulgas juttu Ameerika kompartei juhtkonna äraostetusest ning Nõukogude Liidu huvides tegutsemisest; põhjuseks võis olla ka autori avalik esinemine Nõukogude Liidu kollaborantlike psühhiaatrite kuritegevuse vastu. Aga sm. Nõu jäi mõlemal juhul hiljaks: LR-i tiraaž müüdi noil aastail leheputkades (raamatukauplustes LR-i müüa ei lubatud) 1—2 päevaga läbi. Ma ei tea, kas Kirjanike Liidu puhverametnikud nende LR-i numbrite pärast taas kord „vaiba peal“ käisid või mitte, toimetusel sellest otseselt mingit pahandust ei olnud. Kolmanda vihiku kinnipüüdmine läks aga Moskva-mehel korda enne tiraaži müügilaskmist: see oli juba järgmise peatoimetaja (Jüri Ojamaa) poolt 1975. aasta esinumbriks planeeritud ja Arvo Krikmanni koostatud eesti vanasõnade valimik „Laustud sõna lagub“, materjal, mis oma tüpoloogilises esituses sobinuks küll minu arvates pigem mõnda erialasesse ajakirja. Moskva keelu põhjuseks olevat olnud ebatsensuursete sõnade rohkus meie vanasõnades. Kuna valik selle poolest küll eriti silma ei paistnud, söandan oletada, et õige

põhjus vihiku keelamiseks oli lõppu lisatud koondnimestik LR-is 1957.—1974. aastal ilmunud teostest, kus ilutsesid rodu vahepeal Nõukogude Liidust emigreerunud ja seega põlu alla pandud vene kirjanike (V. Aksjonov, A. Kuznetsov, V. Maksimov, V. Nekrassov, A. Solženitsõn, G. Vladimov, V. Voinovitš), erimeelsust ilmutanud tšehhi autorite (V. Havel, P. Kohout, M. Kundera) ja kes teab, missuguste „kahtlaste läänlaste“ nimed.

Kui kõik need loetletud valveüksused oleksid põhjalike instruksioonide järgi masina täpsuse ja tuimusega töötanud ning oma palgaraha kohusetruult ära teeninud, siis poleks küll hiirepoeški sealt eluga läbi pääsenud. Aga nagu öeldud, istusid seal õnneks mitut masti inimesed, kuigi õnnetuseks pahatihti võhiklikud vastutusekartjad, võimu armastavad enesetähtsustajad või kultuuri käekäigu suhtes ükskõiksed konjunktuurikasutajad. Tuntaval määral kaitsti nõukogude võimu sildi all iseenda või kamba karjäärihuvisid ja rünnati vaimukultuuri esindajaid puhtisikliku kadeduse, vimma või antipaatia alusel, mis sageli ka julgeolekuorganite suhtumisega kokku langes. [Aksel Tamm ehk ei eksigi intervjuus „Hommikulehele“ (18. oktoobril 1994), kinnitades, et kirjanikud oleksid ka iga teise peatoimetaja käes kannatada saanud. Seda küll, sest kirjastuse peatoimetajaks ei sünnitunud ega sunnitud, vaid valiti-määrati vastavuse alusel võimuorganite kriteeriumidele, ja seda **vastavust** pidi positsioonile pürgija ennakult mitmel viisil näidanud olema. Ent ma ei nimetaks kerglaselt vastasseisuks (mis kõlab peaaegu nagu duell, võitlus mees mehe vastu) situatsiooni, kus ühel mehel on selja taga kogu too eelmainitud „inglite“ hierarhia ja taskus võimuorganite täisvolitused ning teisel hinge taga üksnes loova inimese missiooniteadvus ja autori **õigus** selle sõna vanas, traditsioonilises tähenduses — õigus ise oma loomingu eest vastutada. Aga andestamatult eksib kunagine peatoimetaja, kui ta samas intervjuus leiab, et kirjanik võis ju „keelduda parandustest, loobuda üldse“. Esiteks, parandustest keeldumine ei oleks **iga** peatoimetaja puhul tarvitsenud tähendada loobumist üldse. Teiseks, seda alternatiivi oleks mõistlikum olnud just peatoimetajale pakkuda: „keelduda parandamisest, loobuda üldse“. Sest tema oluks endagi arvates asendatav pisut halvema või pisut paremaga ametnikuga, mispuhul meil oleks ehk „siis parem elada“ olnud, kui

Alliksaare luule ja Rummo „Saatja aadress“ poleks pidanud aastaid noorte haritlaste hulgas ainult käsikirjaliselt levima. Rummot ja Alliksaart aga asendada ei saanud.]

Duelli moodi ei olnud ka need harvad juhud, kus mõni normaalmõõtmeis intsident paisus mine tea mis põhjusel skandaaliks ja kõikvõimalikud instantsid aeti jalule. Niisugune skandaal puhkes Hando Runneli „Avalike laulude“ (LR 1970, 27) käsikirja ümber, mille autor oli algul „Eesti Raamatule“ kirjastada viinud, aga kui sealne ametnikkond (Linda Ruud, Jaan Toomla, Aksel Tamm) nõudis 16 luuletuse kõrvaldamist, tõi Runnel käsikirja LR-i toimetusse, kust see peagi trükikotta ja sealt Glavlitti jõudis. Seepeale korraldati Kirjastuskomitees koosolek, millest peategelane, s. t. autor, muidugi eemal hoiti ja kus 6 instantsi korraga patuoinaks tehtud Sammat kõige rämedamate sõnadega süüdistasid: kirjastamiseetika rikkumises (konkurents oli koletu kuritegu!), kollegiaalsusele sülitamises, käsikirja varastamises, ideoloogiliselt kahjuliku ja nõrga teose trükkisokutamises, pessimistliku hala soosimises eesti rahva tulevikuperspektiivide pärast jne., jne. [Olgu nende instantside esindajad sel koosolekul üles loetud: Lembit Kaik, Leonid Parašin, Kaljo Itra Kirjastuskomiteest; Ants Saar EKP Keskkomitee kultuuriosakonnast; Arnold Adams ja Maret Penu Glavlitist; Raimond Potisepp ja Jaan Toomla kirjastusest „Eesti Raamat“, Gustav Valgma kirjastusest „Perioodika“ ja Villem Gross Kirjanike Liidu partorgina.] Aga kuna Runneli ja kirjastuse vahel polnud ei kirjalikku ega suulist kokkulepet sõlmitud, siis oli asjast küll palju kisa, aga väga vähe villu. Jaan Krossi hiilgava juristiloogikaga koostatud vastulause, mille Samma LR-i toimetuse kolleegiumi otsusena esitas, lükkas süüdistused ümber ning Samma enda tuntud diplomaatia tõi luulekogu korrektuuripoognad 5 luuleteksti kaotuse hinnaga Glavlitist ära. Siit nähtub, et „valvus“ oli üpris püdel mõiste, mis eri anumates eri vormi võttis, seega õieti mingit kindlat kuju ei võtnudki. Kirjastuse juhtide administreeriv agarus pidas „ideoloogiliselt kahjulikuks“ 16 Runneli teksti, palgaliste tsensorite kohusetunne ainult 5 teksti. Mida sellest arvata?

Poolikuks võiduks jäi LR-ile ligi kolmveerandaastane kangutamine P.-E. Rummo „Kolme mängu“ avaldamise eest; administraatorite ja

kirjanike visa kõievedu sel puhul ilmutab selgesti võimu ja vaimu heitlust prestiiži pärast. Nagu nähtub Kirjanike Liidu draamakomisjoni koosoleku protokollist (protokollis Lembe Hiedel), oli Rummo näidendite vastu peaaegu ainuisikuliselt Kultuuriministeeriumi Kunstide Valitsuse repertuaarikomisjoni esimees (Sergei Levin), kes „Vanemuise“ teatri peanäitejuhi (Kaarel Ird) lavastamisplaani takistas, keeldudes autoriga lepingut sõlmimast. Keskkomitee (Olaf Utt) tegi näidendite avaldamise LR-is mingi kummalise loogika järgi sõltuvaks Kunstide Valitsuse lepingust ning pidas korrektuurpoognaid kuude kaupa kinni. LR-i kolleegium (Olev Jõgi, Uno Laht, Ott Ojamaa, Rudolf Sirge) oli näendidid parandusettepanekuteta heaks kiitnud (Keskkomitee poolt määratud kolleegiumiliikmed Vladimir Beekman ja Väino Ilus keeldusid ajapuudusel käsikirja lugemast, samuti TRÜ kirjandusprofessor Harald Peep). Toimetuse palvel olid korrektuurpoognaid (pooldavalt) retsenseerinud Kirjanike Liidu sekretär Paul Kuusberg, partorg Villem Gross, „Eesti Raamatu“ peatoimetaja Aksel Tamm, Keele ja Kirjanduse Instituudi teadur Ülo Tonts ning „Vanemuise“ kirjandusala juhataja Mati Unt. Samal seisukohal olid kõik kõnealusest draamakomisjoni koosolekust osavõtjad (esimees Ardi Liives, Noorsooteatri kirjandusala juhataja Iko Maran, Kirjanike Liidu juhatuse liikmed Jaan Kross ja Lennart Meri ning kirjandusteadlane Nigol Andresen). Koosoleku mõjuvalt sõnastatud otsus aga Olaf Utti ei veennud; näidendite „filosoofilise kontseptsiooni“ ilmsüütuse ning kaitstavate väärtuste kinnitust taotleti veel professoritelt Lembit Valtilt, Rem Blumilt ja Leonid Stolovitšilt, kelle hinnangud olid positiivsed. [Akadeemik Gustav Naani oma aga kahemõtteline: „Lugesin läbi P.-E. Rummo „Tuhkatriinumängu“, „Pseudopuse“ ja „Kotkast-Prometheusest“. Aru ei saanud. Lootuses, et teised lugejad on umbes niisama rumalad, võiks avaldada. G. Naan.“] Uno Lahe väitel seisnuvat Lembit Valti „teenistuslehel“ veel 1980. aastatelgi märkus: kaitses ideoloogiliselt kahjulikku teost. Meie poolt 1968. aasta sügisel targu „Kolme mängu“ nime all väljagi kuulutatud näidenditest ilmus kirjeldatud suurejoonelisele kaitsmisüritusele vaatamata lõpuks ainult „Tuhkatriinumäng“. Ilmumata jäid poliitiliselt sügavaimat probleemi, isade süü lunastamist, groteskselt käsitlev „Pseudopus“ ja kirjanduse administreerijate

pihta sihitud farss „Kotkast-Prometheusest“. Niisuguste lugude põhiväärtus on nende aktuaalsuses, hilisemal avaldamisel on nad selle minetanud ning kaotanud ka kaasamõtleva lugejatepölvkonna. Veebruarituisu kirjelduses, millega algab „Tuhkatriinumäng“, saab autorit ängistav kultuurisituatsioon ning tõejanuse vaimu jälitajate tegutsemisstiil ilmeka iseloomustuse, mida aga aastakümneid hiljem vaevalt sellena loetakse: „...oleks siis vastutuul — ei, kord sahmab siit, kord sealt, kord vastu üht pöske, kord teise hõlma alt sisse [---] Hundid haistavad sind, sina, näljane, haistad sula, haistad sula läbi selle silmitu saagerdamise. Hundid ajavad sinu jälgi, sina ajad lootuse jälgi...“ (LR 1969, 7, lk. 7).

Ühest, kõrvalisest seigast „Tuhkatriinumängu“ käsikirjaga seoses läks veel kord möll lahti, mispuhul Keskkomitee nõudis Sammalt seletuskirja ning hästi informeeritud seltskond sosistas juba kuuldavalt, et nüüd küll Samma lendab kohalt. Kui numbri ilmumisega too lõpmatu viivitus tekkis, andsin ma 7. oktoobril 1968. aastal „Mana“ toimetajale Hellar Grabbile, kes VEKSA* külalisena koos abikaasaga Eestis viibis, toimetuse kappi jäänud „Kolme mängu“ käsikirja teise eksemplari, mida meil töö käigus vaja ei läinud; esimene eksemplar oli trükikojas korrekturepoognate parandamise ootel. Teatavasti käsikirjalisi teoseid välismaale viia ei tohtinud; niisiis tegin ma Samma äraolekul mõtlematu teo. Tegu sai kiiresti Keskkomiteele teatavaks. Grabbi oli Rummo kaks lühemat näidendit juba Leningradi rongis läbi lugenud ja need VEKSA-poolse saatja Ralf Raudbergi kätte andnud, nende kaasaviimise vastu huvi tundmata. „Tuhkatriinumängu“ viis ta õnnelikult üle (mida Raudberg nähtavasti teadis?). Samma pääses üle noatera, eitades oma seletuskirjas Olaf Utile „Tuhkatriinumängu“ kinkimist Grabbile (mis vastas ka tõele!), salates minu osa selles loos džentelmenlikult maha ja viidates toimetuse trükitehniliste märkustega käsikirjale, mis oli trükikojas. Mati Unt, kelle teosed polnud tsenseerijatele poliitilisi probleeme tekitanud ja kes „Vanemuise“ eest lõvina seisnud Irdi varjus võis ka oma töökoha pärast muretu olla, lubas vajaduse korral kõnesoleva „Tuhkatriinumängu“ käsikirja KK ees omaks tunnistada, mida ta võib-olla tegigi. Kindel aga on, et kui „Tuhkatriinumängu“ *off-off-Broadway*’l etendati (*La Mama*, 1971), oodati sinna asjata esietendusele kutsutud autorit.

Veel üks minu käes olev seletuskirja koopia 1969. aastast näitab, et kord juba ärritunud ja „Tuhkatriinumängu“ puhul pooliti kimpu jäänud Keskkomitee kultuuriosakond võttis aeg-ajalt peale tsensorite appi laiemagi üldsuse, Tallinna linna parteiaktiivi (koosseis on mulle teadmata). Otto Samma on selle aktiivi otsuse järel sunnitud Ants Saarele selgitama, et Viktor Šklovski „Sentimentaalse teekonna“ tutvustamine eesti keeles on õige tegu, et ses asjas tugines ta ülikooli vene kirjanduse kateedri õppejõudude soovitudele, et teos on vene keeles mitmes trükis ilmunud ja seega vene lugejale laialt kättesaadav ning et autor on tuntud ja kõrgelt hinnatud kirjandusteadlane. Parteiaktiivil sõnavõtja on nähtavasti pahaks pannud teose avaldamist ilma õigesuunaliste kommentaarideta, mispeale Samma omakorda selgitab, kuidas tuleb sündmuste vahetu kaasategija mälestustesse suhtuda ja kuidas neid lugeda.

Peale kirjeldatud „suurürituse“, kus haarati kaasa laiem üldsus ja kus panusedki polnud väikesed (ühel pool võimu kaitsjate mundriau, teisel pool vastsete annete eluküsimus ja kirjanduse väärikus üldse), käis valvusemäng lakkamata igapäevasel tasandil, mille tähtsus kultuuri edenemise seisukohalt oli tühisem, mõte aga seda arusaamatum. Kui mööndagi põhjust, miks ei lastud ilmuda Paul-Eerik Rummo valusalt ühiskonnakriitilisel saatesõnal Viivi Luige luulevihikule „Hääl“ (LR 1968, 45), siis ei oska oletadagi, miks ei võinud ilmuda absurdateatri ajaloo lühike ülevaade Mati Undi sulest selgituseks Harold Pinteri näidendile (LR 1970, 2), kui näidend ise ja ka Samuel Becketti absurdinäendid (LR 1969, 27) ometi ilmusid. Miks keelati LR-il välja anda 1973. aasta avanumbriks valminud Jaan Kaplinski esseedevalimikku „Luule võimalused“, kui enamik esseid seejärel ükshaaval, eraldi ajakirjanduses avaldamist leidsid, viimane neist küll alles üheksa aastat hiljem? Kas oli see üldine umbusk noorte vastu, lihtsalt kius või teadlik autori (ja ka väljaande) mõju vähendamine? Või kardeti tõesti, nagu kuulda oli, võõrsõnalisi mõistete nimetusi (essee, absurd jt.), neid mõisteid avavad teosed aga lasti trükki Gustav Naani põhimõttel, et kui loll lugeja aru ei saa, siis las ilmuvad? Eriti ohtlik tundus „groteks“ (Glavliti

* VEKSA — Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee, mille aseesimees oli tol ajal Ralf Raudberg. — *L. H.*

ülema Adamsi sõnapruugis), mis polnud ehk päris võõras asi Ilfi, Petrovi ja Zoštšenko tõttu, nõudis aga siiski topeltvalvsust, mille alla sattus siis Arvo Valtoni iga lõik ja lause (LR 1968, 1, ja 1972, 1/2), ning tema pikem lugu „Filosoof In-Sei elu ja töö“ (1969), „Kafka labane imitatsioon“, jäi hoopis ilmumata. Miks oli Alliksaare ja Isotamme nimetaminegi tükil ajal tabu, siis aga anti nende looming ühel ilusal päeval ilma erilise võitluseta vabaks? Kui põhjuseks oli väliseestlaste kasvav huvi meie uuenenud luule vastu, siis miks jäi Uku Masing viimase ajani siinmail luuletajana olematuks? Miks võis Ralf Parve oma följetonides kasutada küllaltki kõnekas Sassa Melderi pseudonüümi (eesnimi eestipärases, liignimi venepärases hääluses), LR-i toimetusel aga tuli Johnny B. Isotamme luuletajanime pärast lahinguid lüüa? Miks välditi kristliku kalendri tähtpäevade nimetusi (jõulud, ülestõusmispühad jne.) eesti autorite loomingus, kui neid ei jälitatud näiteks vene kirjandusklassika tõlgetes? Ja mida sellega taotleti, kas kasvava põlvkonna täielikku harimatust?

Kui tsensuuri valvsus minetab igasuguse mõõdu ja mõistlikkuse, tekib situatsioon, kus tublide ametnike hoolsust võetakse lihtsalt naljamänguna ning tehakse asjast pila, mis naljavaesel ajal käibib kultuuriringkondades anekdootide eest. Seda ei maksa kaasinimestele eriti pahaks panna, see on normaalne reageering ebanormaalsetele oludele. Olgu siin toodud peotäis drastilisi või absurdseid näiteid tollest „silmitust saagerdamisest“, mida mäletan mina või mäletab Edvin Hiedel oma toimetajatöö päevilt (E. Hiedel töötas riiklikus kirjastuses enne LR-i toimetusse tulekut 1954—1964 ja pärast LR-ist lahkumist 1976—1991).

* Vaino Vahingu jutustuses „Sina“ (LR 1973, 15) asendati sõna „küüditama“ sõnaga „vahistama“ (jutt on ämma sekkumisest noorte ellu „nii häbematult, harimatult, nagu küüditama“) — just nagu oleks ühe repressiivse toimingu jõhkruks teise omast kuidagi parem!

* Pärast NLKP XX kongressi (1956) keeldus Debora Vaarandi kas iseloomu või meelsuse näitamiseks kõrvaldamast oma luulekogu taastrükist (I trükk „Luuletused“, 1953) kahte Stalini-luuletust. Glavlit võttis need vägisi välja. Meenutagem, et mõni aasta enne seda olid valveinstantsid selles hooles, et ilma Stalini nimeta ükski luulekogu trükkis ei ilmuks.

* Samal ajal, kui Moskva Glavlit käskis müügilt ära korjata Jelizaveta Drabkina helged noorusmälestused tema isa sõbrast V. I. Leninist (LR 1970, 10—12), ilmus kirjastuse „Eesti Raamat“ propagandaüllitis Lenini 100. sünniaastapäeva auks, milles oli ka Sergei Jessenini värsse Leninist (tsiteerin mälu järgi):

*Ei, tema lahinguid ei löö,
ei raiu päid kui takjanutte!
Ei, tema lemmiktaapatöö
on põllul põmmutada vutte!*

Mida mõtles Jessenin neid ridu kirjutades, ma ei tea. Aga mida mõtles Endel Sõgeli poolt siseemigrandiks söimatud August Sang neid tõlkides, arvan teadvat. Tänapäeva Lääne loomatapuvastaste kampaaniate taustal kõlab see suure juhi iseloomustus eriti arrogantselt.

* Hoogtöölaupäevak korraldati aga „Ühiselu“ trükikojas siis, kui Glavliti terav silm leidis 40. oktoobripühi tähistama planeeritud „40 luuletuse“ (LR 1957, 20) signaaleksemplarist, et Vladimir Majakovski poemis puudub üks i-täht, mis oli küljendamisel rea lõpust ära kukkunud. Niisiis oli lugeda:

*Meie kõneleme —
Lenin,
Mõtleme — parte*

Iseendast polnud meest moonutatud: ka Viktor Šklovski oli oma revolutsioonimälestustes tulnud just sama võrdluse peale, leides, et Lenin rühkis oma eesmärgi poole nagu rägapart läbi kõrkjapadriku, kummalegi poole kõrvale vaatamata. Kuid moonutatud oli Majakovski, samuti püha autoriteedi metafoor, ja nii vihtus Samma koos toonase korrektoriga 12 000 eksemplaris lüüa puuduvat i-d käsitempliga „parte“ lõppu, et juba läbitrükitud tiraaži kulusid mitte oma taskust kinni maksta.

* August Sangal kästi oma luuletuses „Tee“ asendada riimsõnaks olnud automargi lühendnimetus ZIM millegi muuga. (Kas sellepärast,

et Sang ei võinud „Sõbraks“ nimetada tol ajal ainsaid teadaolevaid ZIM-i omanikke Ivan Käbinit ja Vladimir Beekmanit?) Sang täitis käsu nagu tõrges koolipoiss: pani läbiriimitud luuletuse vastava rea lõppu mitteriimuva sõna „tõld“, et iga riimimeelega lugeja võiks kergesti aimata tsensorikätt, mis ZIM-i kõrvaldas. Nõnda trükitigi üpris „riigivastane“ luuletus ära („Võileib suudlusega“, 1963, lk. 13).

* Hoopis ägedama pahameelega asendas Egon Rannet oma „Kadunud poja“ kordustrüki korrektuurpoognates mahatõmmatud lauseosa „Siber, sunnitööpõrgu“ (mis kord juba sel kujul ilmunud — LR 1958, 4, lk. 8) uue metafooriga: „Siber, sunnitööliste paradisi“ (Eesti Riiklik Kirjastus, 1959, lk. 14). Ja Glavlit? Oli rahul.

* H. Runneli „Nutika lutika“ viimases stroofis (LR 1970, 27) on pioneerid need, kes lutika terveks paitavad. Mis kaalutlused küll võisid kummitada „Eesti Raamatu“ kirjatundjate peas, kui nad asendasid sõna „pioneerid“ lasteluuleraamatusõnaga „titad“? (Väikelasteraamatute käsikirjad ei kuulunud teatavasti eeltsenseerimisele Glavlitis ja nende trükikõlblikkuse eest vastutas viimises instantsis peatoimetaja Aksel Tamm.) Või mis ajendas sama autori „Kasuõpetuse“ viimases värsis ära keelama „soni“ („silmad soniga kinni kaetud“), mille asemele autor pani siis „sirmi“? Kadunuks jäi „soni“ taastrükiskiski (LR 1989, 44—46). Aga kadus hullematki samast lasteraamatust („Miks ja miks“, 1973): luuletus onu Konstantinist, kes armastas moosi (vihje Konstantin Pätsile?), ja värsid unistuslikust „sala-allveelaevast“, sest reaalelus oli üks selline parajasti Rootsi rannavetes avastatud (seega vales kohas). Nii viisi oli lastekirjandus suure poliitikaga seotud!

* EKP KK reageeris „valuliselt“ Vassili Šukšini proosakogumiku pealkirjale „Vanja, kuidas sina siia said?!“ (LR 1969, 6). Ivan Käbini sattumist Keskkomitee I sekretäri kohale oleks ju tõepoolest olnud mõttekas üle küsida!

* Iga LR-i helesinise kaanetriibuga numbri puhul tunti muret, kas ei teki koos enam-vähem valge kaane ja musta trükikirjaga viimati sinimustvalget kombinatsiooni. Ära seda värvitriipu siiski ei keelatud.

* Valmar Adamsi „Sinu sekunditest“ kärbiti maha lause: „Mõne mehe näos pole muud kui kulnud.“ (Oli Brežnevi-aeg.) Samuti ärritas mõttepäeviku EKP KK tasemel tsenseerijaid poeedile vastandatud karjeristide „ööpotitäis ajusid“, mille parandamist toimetusel nõuti.

Samma käskis mul „öö“ maha võtta; täitsin käsu, olles seejuures kindel, et see kärbe asja veel ei päästa. Päästis küll. (Vt. LR 1971, 28/29, lk. 62.)

* Juhan Viidingu paroodilise Martin Lipu ümberluulenduse väljajätmine „Närvitrukist“ (LR 1971, 17) on põhjendatav — sobimatu soovitus:

*Must on sinu mullapinda,
kallis Eesti kodumaa,
mille alla eesti pojad
ühiselt võiks koonduda!*

Aga väljajäetut asendama pandud uus soovitus oma hoopis hullema sihikuga tsensoreid ei ehmatanud:

*Kannatage löömani
junge leute
junge leute
MADE IN GERMANY*

* Väga kategooriline oli Keskkomitee vastuseis Veijo Meri sõjaainelisele „Manillaköiele“ (LR 1966, 8/9). Kuna selleks ajaks seisis peaaegu iga kolmas-neljas number nädalate kaupa Keskkomitees, mis meie tööd takistas (preemia saamist polnud kunagi loota), otsustasime korra mängida Keskkomitee Moskva-kuulekusel ja tulla metropolist tagasi kas „kilbiga või kilbi peal“. Nõnda sündiski: Samma pääses Moskvast heade tuttavate kaudu partei keskkomitee soome kultuuri instruktori, noorepoolse küüniku jutule ja tuli tagasi „kilbiga“, pealinna kõrge ametniku suulise soovitusega Veijo Meri avaldamiseks, kelle „Manillaköis“ pidi peatselt ka vene keeles ilmuma. Sellest piisas: sinne Keskkomitee kultuuriosakond taganes kohe oma kategoorilisusest, viidates üksnes Edgar Valteri sullejoonistusele, mis kujutas kuuvalgel okastraatides tolknevat vene soldati laipa (lk. 37). Lõpuks tingis Samma kõnealuse laibapildigi sisse ja raamat ilmus lugeja lauale. Kuidas oli lugu venekeelse väljaandega, seda pole mul juhus olnud järele kuulata.

* Veel üks valvsuselugu juba hilisemast ajast, 1983. aastast, kui ma

tõlkija Mati Sirkeli „heasoovlikult halastamatu“ Kafka-toimetajana LR-is ilmuma mõeldud novellivalimiku „Õösel“ koostamisse seksusin (LR 1983, 27). Toonane peatoimetaja kooskõlastas ennakult asjaomaste instantsidega nii kahtlase autori kui ka esitatud valiku. Kirjastuskomitee anonüümne ametnik tõmbas sisukorrast maha miniatuuri „Vennatapp“, et midagi teinud olla. Kafkale iseloomuliku pala väljajätmisest oli nii tõlkijal kui ka toimetajal kahju. Vahetasin tõlkevabaduse piires ainult pealkirja („Mõrv“) ja leppisin Sirkeliga kokku, et kui sellest peaks peatoimetajaga pahandus tulema, siis võtan mina süü enda peale kui pensionär, kellel pole ju isegi mitte ahelaid kaotada. Lugu ilmus, ja keegi ei kõssanud. [Jüri Ojamaa ei saanudki seda enam teha, sest mõne nädala eest oli ta päevapealt ametist lahti lastud, ja nii kurioosselt, kui see kõlabki, nimelt **vähese valvsuse** eest: palju avaldatud eesti kirjaniku usaldamine ja liiga õilis ettekujutus omaaegsetest „punastest“ ei lasknud tal märgata Peet Vallaku ühes kirjanduslikus kujus mitte tüüpilist kommunisti, nagu nägi seda nähtavasti Keskkomitee, vaid lihtsalt jõledat sadistlikku psühhopaati („Tribunaal“, LR 1983, 22/23). Niisiis võis Jüri nüüd teatri fuajees puhta äratundmisrõõmuga mulle käe sirutada — nagu ohver ohvrile, ja mitte nagu puhverametnik, kes kümme aastat varem kõrgema käsu korras, aga siiski oma käega minu põhjendamatu tööltvabastamise oli vormistanud ja sellele ka alla kirjutanud. „Saatusekaaslus“ oli temagi korraks vabastanud süümevastasest hoiakust.]

* Kui „Looming“ oli kogemata ilmuda lasknud Andrus Rõugu luuletuse, mille värsside algustähed moodustasid ülalt alla sõna „sinimustvalge“, võttis toimetuse õppust ja saatis Juhan Viidingu uksest välja koos pakutud luuletusega, mille ridade algustähed moodustasid ülalt alla sõna „punalipp“. Inimene õpib, kuni elab, üks ole?

* Soovitasin kord, kui Aksel Tamm oli vastne noorem kolleeg „Loomingu“ toimetuses, tema poolt koostatavasse vene nõukogude uuema luule valimikku (LR 1961, 43) Naum Koržavini „Novõi Miris“ ilmunud väikest luuletust, mille Ain Kaalep oli minu palvel teel Kesk-Aasiasse rongis ära tõlkinud ja kirjaga LR-i toimetusse saatnud. Seepeale tõmbas Tamm kirja, mis ei kuulunud talle, antud juhul ühtlasi luuletuse ainsa tõlke käsikirja, väikesteks tükkideks, viskas need prügikasti ja ütles: „Seda tõlget ei ole enam olemas.“ Pole

tõlget, pole probleemi! Ainulaadne luule tõkestamise moodus kogu Nõukogude Liidu ulatuses, nagu arvasid tookord mõned Moskva noored literaadid.

* Aleksandr Herzeni 100. surma-aastapäeva tähistamise eest sai LR-i toimetuse pragada: ideoloogiliselt kahjulik tegu! (LR 1970, 46/47.) Seda laideti nii järjekordsel Keskkomitee bürool kui ka eraviisilisel jutuaajamisel Tartus (Aira Kaal). Kui „Teiselt kaldalt“ omal ajal Georg Meri tõlkes Herzeni artiklite valikkogus ilmus (1949/1950), ei kahtlustanud keegi autorit nõukogudevastases hoiakus. Aga ajad olid muutunud ja nüüd näitasid revolutsiooni klassikudki sajandi tagant näpuga meie väärengule. Kes on süüdi? LR-i toimetuse.

* Jutt ei ole ainult väga vanast hallist ajast. 1980. aastate keskpaik on juba õige lähedane minevik, kui „Eesti Raamatus“ toimus pretsedenditu „inglijaht“. Kõigepealt avastas Glavliti ülem A. Adams ingliskujutised Heinrich Hoffmanni „Kolumatsi“ (1982) tiitli pöördelt, kus need illustreerisid luuletuse ridu „Ole krips või ole krapas — ingli sõna kuula, laps!“. Inglise lõigati tema käsul välja, jäi siis autori klassikalisest kujundusest järele, mis jäi, ja luuletuses asendati „ingel“ „ema“-ga. Siis ilmusid inglid taas Ferenc Móra „Võlukasukasse“ (1983), kirikus uinunud poisikese unenäku (Silvia Liiva illustratsioonid). Kirjastuse direktor (Roman Siirak) ajas pooled oma arvukast allujaskonnast trükikotta valmistiraažist inglilpilte välja rebima ja kunstnikult tellitud uut, ingliteta varianti raamatusse sisse kleepima (kusjuures Kristuse kuju jäi pildi kesktelejeks edasi ning puutumata jäi ka religioosse sisuga jutt, sest parajasti oli ideoloogiavalvurite tähelepanu keskendunud ainult inglitele). Kogu seda janti puänteeris peatselt Soome ajalehes ilmunud foto raamatu eksemplarist, millest inglid olid välja rebimata jäänud, ingliteta pildivariant aga selle kõrvale kleebitud. Said naabridki siinse tsensuuriabsurdi kulul nalja: toimetajale aga jäid kinni maksta kirjastuse „mittetootliku“ jahmerdamise kulud. Käskkiri peale selle.

* Võimupiisk või tõrjumise inerts püsib paraku praegugi veel uute otsustajate ajus, nii „Eesti Raamatu“ kui ka „Kupra“ juhtidel ning isegi LR-i toimetuse uuel ja arukal kolleegiumil, kui nad üksmeelselt (peale Andres Ehini) noorte priske punkkogu „Progress 87“ (Ilmar Trull, Kalev Kesküla, Aado Lintrop, Kalle Muuli, Jaan Tamm, Priidu

Beier, Tõnu Trubetsky, Merle Jääger; koostaja Priidu Beier) *summa summarum* tagasi lükkasid.* Nii hulgi ja nii mugavalt ei taunitud noort luulet kõige hullemalgi ajajärgul enne neid; noori autoreid võeti ette ikka ükshaaval ja käideldi esialgu siidkinnastes. **Midagi** 122 palast oleks ikka pidanud sõela peale jääma! Uuest luulekassetist (ilmus 1989) jäi markantseim, kuid kapriissem Merle Jääger välja veelgi kapriisema koostaja (Joel Sang) suval, ning solvatud poetessi luulevihiku pidi avaldama ookeani taga Vello Salo oma ühemehekirjastuses „Maarjamaa“ (1989).

* Veel 1989. aastal hävitati ajakirja „Pikker“ märtsinumbri kogu tiraaž, kui signaaleksemplaris avastas Glavlit vaimuka illustreeritud kuulutuse „Astuge parteisse!“ (loetletud olid „uue klassi“ privilegid). Kogu tiraaž trükiti uuesti ja absurdi tipuks ilmus sama tekst kergelt varieeritud kujul: „Astuge meie väikefirmasse!“

Toodud nopped sunnivad küsima: mis sai niisuguses stiilis valvsusega ära valvatud? Või mis kasu oli sellisest sporaadilisest tegutsemisest valvajate endigi poolt vaadatuna? Niipaljudest vahest, et Keskkomitee ja Glavliti ametnikud said kontrollija-osas oma palga eest süvenenult väärtkirjandust lugeda, mida nad ehk muidu poleks teinud. LR sai seega hulga lugejaid juurde. (Kuuldavasti kaklesid ka „Ühiselu“ trükikoja noored keskharidusega ladujad omavahel meie käsikirjade kui huvitava lektüüri ladumise pärast.) Tsensuuriskandaalikesed olid autoreile tasuta reklaamiks. Ning ka LR-i toimetusel ei hakanud igav.

Õppisime meiega ajapikku väikesi kavalusi kasutama, nagu see on kavaldava ühiskonna kultuurielus vist paratamatu. Me ei kutsunud järelevalvefunktsiooniga toimetuskolleegiumi kokku rohkem kui kord aastas, perspektiivplaani kiirtutvustuseks. Eesti autorite käsikirjade puhul oli kolleegiumi hinnang kohustuslik. Siis võtsime kolleegiumiliikmetega ükshaaval ja enamasti telefoni teel kontakti, kiirustasime neid viisakuse piires takka (nädalikirja toimetusel on ju alati kiire) ning lisasime nende otsustuse hõlbustamiseks, et kõik teised on konkreetse käsikirja avaldamisega päri või peaaegu päri.

* Kimbuke „Progress 87“ toleleks ajaks veel avaldamata tekstidest ilmus „Vikerkaares“ 1989, 11. Vt. ka Rein Kruusi ja Kajar Pruuli artikleid seal-samas. — „Vikerkaare“ toimetuse märkus.

See kergendas igäihe vastutust, vältis nende südametunnistuse heitlust parteilise kohusetunde ja toimetusega solidaarseks jäämise tahte vahel, mis kirjalike retsensioonide või ühisarutluste puhul oleks tingimata teistsuguse tulemuse andnud (sest siis tahab iga mees tark ja poliitiliselt eksimatu olla). Paistis, et kolleegiumiliikmed ei tahtnudki nii väga meie eest vastutada ja vabandasid oma eemalehoidumist alatasa ajapuudusega või mõnel juhul koguni asjatundmatusega. Mõnele võib-olla meeldisid sisimas meie „trääsanaljad“ (nagu Rummo „Tuhkatriinumängus“ võimuvastaseid pisiaktsioone nimetab); igatahes oleks tsensorlik agarus toleks ajaks kujunenud kultuurisituatsioonis nende nimekate literaatide mainet pigem kahjustanud kui nende positsioone tugevdanud. Alatine toimetuse küllastaja oli ainult Uno Laht, seda puhtast sümpaatiast väljaande vastu: ta tutvustas toimetusele loetud ameeriklasi (soovitas näiteks esimesena Saul Bellow'd), tuli valikuvaidlustes appi (kaitstes näiteks Andres Ehini luulekogu Vladimir Beekmani negatiivse hinnangu vastu). Ainult „Närvitrüki“ ettevalmistamisel läks ta liiga hasarti, vaidles ägedalt y-tähe soomelise kasutamise vastu, pani Johnny B. Isotamme malekäikudena pealkirjastatud luuletustele päris vägisi oma arusaamade kohased pealkirjad — veendumuses, et Glavlit siis vähem norima hakkab. Isotamm lõi asjast teada saades naerdes käega, aga nii mõnigi lugeja tuli hiljem mind nende lahelike pealkirjade pärast hurjutama.

Teine praktikas järeleproovitud taktikaline võte oli käsikirjade trükkiaandmine „buketikaupa“, s. t. sellises järgnevuses, et iga järgmine number oleks eelmisest kraadi võrra „kangem“; kontrollija, kes eelmites korrekatuurpoognates kahtlasi kohti alla kriipsutab ja trükiloo andmisega viivitab, leiab need järgmiste poognatega tutvudes jumalasüütud olevat, ning kui kahele riskantsele numbrile järgneb kolmas, mis teised riskantsuselt ületab, siis kaob suhtelisuse taju ja nii mõnigi ülemtsensor lööb käega, sest ajakiri peab ju ilmuma, kõiki numbreid järjepanu kinni pidada ei saa, kui asi just lausa skandaalne ei ole. Niisiis laseb vastutav seltsimees algul vabaks esimese, kõige „lahjema“ numbri, siis teise ning lõpuks „harjub“ kolmandagagi. Peamurdmine ja toimetajatega väitlemine oli kontrollorganite töö ebamugavaim osa, meelsamini seda välditi. Ja heal juhul, kui otsesed

ülemused olid reisil või puhkusel, polnud ka pealekaebamist ega pähesaamist nii väga karta. Inimene on ju kohanemisvõimeline olend, ta kohaneb pikapeale harjumatu kvaliteediga; ning kes on kohaneja ühtepidi, on seda oma psüühiliste omaduste poolest ka teistpidi.

Kolmas edunipp oli „operatiivsus“: lasta käsikiri ülima kiirusega käiku ja kiirustada ladujaid ning sensoreid omalt poolt kas kvartaliplaani, mõne tähtpäeva tuleku või puhkusele mineku ettekäändel, nii et kuskil instantsis ei hakataks asjaga meelega venitama, vaid antaks see ruttu käest ära. Nii toimus Kafka „Protsessi“ (LR 1966, 40—43) väljaandmise südasuvel ja puhkuste ajal: patune idee lisada sellele äsja skandaaliga Prantsusmaa KP Keskkomiteest välja heidetud Roger Garaudy essee „Kallasteta realism“ Kafka-peatükk tekkis laupäeval: see päev kulus helistamiseks Tallinna juudi rahvusest intellektuaalidele, kellel oli vastav eruditsioon ja ülevaade oma tuttavate raamatukogudest, peale selle olid nad suurepärased vandeseltslased. Pühapäeval käisin bussiga Tartus Leonid Stolovitšilt essee originaali ära toomas; kolmapäevaks oli Henno Rajandi perfektne tõlge toimetuse laual ja neljapäeval juba trükikojas ladumisel. Glavlitti polnud vist Moskva uuemad keelud jõudnud, liigne informeeritus neid ei vaevanud. Kafka-vihik ilmus igasuguste komplikatsioonideta. Moskva teadajate ringkonnas aga oli Sammal sestpeale lausa imemehe kuulsus: midagi niisugust ei olnud seal keskuse tsensorite ja salanõunike parema informeerituse tõttu üldse võimalik. Samas tempos sai „Närvitrükk“ raamatuks, kuna vahetult Kirjanike Liidu kongressi eel kartis isegi Glavlit nelja debütandi kinnipidamisest tekkida võivat haugutamist. Niiviisi sai teoks ka T. S. Elioti „Valik esseid“ (LR 1973, 20/21); samuti pidanuks teoks saama Tadeusz Rózewicși satiiri „Neljakäpuli“ trükkitoimetamine, et Samma pensionilejäämise ja Ojamaa tööleasumise vahelist rohkem kui paarikuist interregnumit LR-i huvides ära kasutada. Ent kas oli tõlkija Aleksander Kurtina oma kärke keelega jõudnud satiiri sisu liiga laialt tutvustada (teemaks on kirjandusklassiku eluajal loodav muuseum, kuhu külastavad ekskursioonid tohivad siseneda ainult käpakil käies) või ennetasid sündmused minu tööjõudlust, igatahes sekkus „Perioodika“ direktor Valgma väljaspool oma kompetentsi toimetuse töösse, põhjenduseks ikka jälle ilmumisgraafik, ning

viis isiklikult trükikotta ainult Rózewicsi kaks trükivalmis saanud näidendit (LR 1973, 12/13). Tõlkijate vaev kolmanda eestindamisel (Kurtvalt proosatekst, Arvi Siialt värvid) jäi hüvitamata, täitmata ka Kurtna palve käsikirja serval, et ma peategelase-klassiku repliigid Muhu murdesse „toimetaksin“.

Valmar Adams annab head nõu: „Ära vaidle olemusvõõraga! Määri talle mett mokaadele — ja mine oma teed!“ (LR 1971, 28/29, lk. 61). Hea nõu küll, aga toimetajatöös raske järgida. Tõlketoimetajal polnud vaidlemisest kuhugi pääsu, see moodustas vähemalt kolmandiku tema tööst, ja mett moka peale määrada ei lasknud iseloom. Vaidlus tõlkeprobleemide üle on ideaalis midagi diplomaatilise mõttevahetuse taolist, kus konkreetne lahendus leitakse kummagi poole loogiliste argumentide kaalumise käigus. Võõra mõtteviisi puhul on loogikast vähe abi, pigem aitab mõni psühholoogiline nõks. „Olemusvõõraga“ (ma mõtlen siinkohal ideoloogiavahte, kelle mõnedki kirjeldatud aktsioonid seda mõelda lubavad) kokku puutudes osutus tulemusrikkaks võtteks epateerimine: vaidlusobjektist seesuguse aspekti esitamine, mis on vastaspoolele ootamatu, võtab talt võimaluse pähekulunud poliitiliste trafarettidega vehelda ning sunnib teda vähem tuntud pinnal juttu jätkama. Tavaliselt oli Glavlitiga lävimine vastutava toimetaja ülesanne. Aga kui ta oli Tallinnast ära sõitnud või haige, tuli mul nii mõnigi kord tolle asutusega asju ajada.

Ja nüüd, pärast kõike seniöeldut (pärast tsensuurisüsteemi kriitikat), pean ma tunnistama paradoksaalset tõsiasja: LR-il vedas tsensoritega otse hullupööra, nii et meilt on koguni küsitud, kas meil polnud Glavlitis mõnd lähedast sugulast või sõpra.

Ei olnud, aga ma ei valetanud, kui ma kord Glavliti osakonnajuhatajale Maret Penule keerulise komplimendi ütlesin (niisiis ikkagi määrasin korra mett moka peale): meie toimetus on sellest teadlik, et kirjanduse käekäik oleneb samavõrra headest tsensoritest kui headest toimetajatest, kusjuures sõna „hea“ tähendab kummalgi juhul erinevat omadust. Võib-olla jõudis see tõdemus päralegi; kuid ma usun, et meie vedamine olenes siiski lihtsalt juhusest. Algul viseeris LR-i poognaid minu kursusekaaslane Endel Pajusalu, kellega mul ülikoolis peale mõne ühise loengu mingit

kokkupuutumist ei olnud, aga kes ilmselt ei püüdnud oma ametis erilise hoolega silma paista. Ma ei välista võimalust, et ta pisut häbenes tsensoritööd, igatahes ei olnud ta Tartust tulijana pealtnähagi „administreerunud“, andis poognaid kiiresti käest, ja mulle tundub tagantjärele, et enamasti ilma omapoolsete märkusteta. Mingeid takistusi meie töös tema poolt ei tulnud, kõik Glavlitti oli puhas formaalsus. Mitmel korral olevat ta Glavliti koosolekutel ka pähe saanud, aga oma käitumist LR-i suhtes ta ei muutnud. Väga võimalik, et teda määrati otse ülikoolist Glavlitti tööle, tema aga polnud sinna pidama jäämisest põrmugi huvitatud.

Kui me „Lumevalguse... lumepimeduse“ (LR 1966, 22/23) poognaid Glavlitist tagasi ootasime, helistas sealt Sammale vanem daam, kelle nime ma kahjuks ei mäleta, aga kes ütles end olevat Jaan Bergmanni lapselapse. Ta palus Sammal poognate järele tulla ning ütles talle, et tema vanaisa pööraks end hauas ringi, kui ta julgeks nii erakordsesse luulekogusse ühtegi kriipsu sorgeldada. Seda oli meeltülendav kuulda!

1964. aasta viimase tööpäeva õhtupoolikul üllatas Glavlit meid teistsuguse elamusega: uksest vajus sisse lokkispäine noormees, lumise kasuka hõlmad lahti, tore talvemüts ühes käes, võttis teisega põuest veidi närtsutatud poognapatata, surus pea kõvasti vastu toimetuse krohvseina, et tasakaalu säilitada, ja pomises kaeblikult, et tema ideoloogia mõnitamist ei kannata. Enne kui me sellele lavaväärsele etteastele adekvaatselt reageerida jõudsime, astus koridorist esile stseeni lavastaja Enn Vetemaa, nägu nalja täis, ja andis asjakohase seletuse: pärast tema „Monumendi“ ohtralt soditud korrektuurpoognate arutlemist viinud ta oma tsensori „sohvrite baari“ ja talutanud siis siia, meilegi näha. Edasi kuulsime sm. Krentsi (nime ortograafias pole ma kindel) enda õnnetul häälel esitatud eluloo: Rakvere poiss, pürgis lavakunsti üliõpilaseks, põrus katsetel läbi, abiellus (vist) kohtuministri abi tütreaga ja asus Glavlitti tööle, et korralikku korterit saada. Usun, et ta kauaks Glavlitti tööle ei jäänud, aga hiljem kuulsin, et tal oli Roosikrantsi tänavas kena korter küll. Vetemaa „Monument“ ilmus ilusti 1965. aasta esinumbrina lugejate kätte ning sai alles siis mitme kurja koosoleku ja Keskkomitee nõupidamise objektiks. Sest üks asi on karikatuurset

karjeristi vana-aastaõhtul elusuuruses toimetusele demonstreerida, teine asi temataoliste käekäiku kirjanduses põlistada.

Ka järgmine isiklik tutvus Glavliti ametnikuga oli meeldejäädvalt erandlik. Helistas ametnik ja teatas, et tal on pretensioone meie 500. numbrile, Jaan Kaplinski luulevihikule „Tolmust ja värvidest“ (LR 1967, 24). Samma, kellele vabavärsiline luuletuskogu samuti ei meeldinud, ütles, et tema uuemas luules ei orienteeru, ja soovitas noorema toimetajaga rääkida, lahkudes ise ruumist. Tuligi väheldast kasvu mees, sm. V. Dils, otsis kõigepealt ühest luuletusest sinimustvalget kombinatsiooni, aga loobus sellest, kui mul õnnestus samast tekstist talle veel mitu spektrivärvi kätte näidata. Edasi nurises ta „aedniku poja“ taha varjatud kuhu üle, mispeale ma soovitasin lahkelt asja selguse huvides „puusepa poega“ või siis otse „Jumala Poega“, ning kui see veel küllalt selge ei peaks olema, võiks joone all viidata, et mõeldud on Naatsareti Jeesust. Mees jäi tükiks ajaks vait. Kuna ma olin kuulnud, et Dils oli omal ajal „Noorte Hääle“ toimetaja kohalt vallandatud ühe lehenumbri täisluuletamise pärast, siis lohutasin teda seletusega, et vabavärs on mõõduv, aga paratamatu nagu iga teine mood, mille vastu sõdimine ei aita, aga et „meie aeg tuleb veel, läbiriimitud kaksik- ja nelikvärsid, stroofid ja puha, meie aeg tuleb veel!“ Kuna seltsimees ikka veel kõnelema ei kippunud ja minema ka ei hakanud, soovitasin tal „Keelest ja Kirjandusest“ lugeda Sergei Issakovi artikleid tsensuuri ajaloost ENSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi ja Leningradi arhiivimaterjalide põhjal, kust selgub, et ka tsensurid saavad kirjanduslooks nagu luuletajadki. Seepeale lahkus salapoeet õige mõtlikult; aga sestpeale oli LR-il üks sõber juures, kes hilisõhtul Sammale koju helistas ja rõõmsalt teatas, millised Runneli luuletused ta kõik pliiatsikriipsuta läbi laskis.

Lõpuks andis helde saatus meile tsensoriks Helle Remmelti, kellel oli ilmselt piinlik, kui ma teda Glavliti laua taga istumas nägin ja selle üle lõõptoonil imestust avaldasin: 1956./57. õppeaastal olin ma olnud tema kirjandusõpetaja Tallinna 16. Keskkoolis, ja tol ajal oli õpetaja veel mingil määral autoriteet. Nähtavasti oli sellest ligi poolteist aastakümnet hiljemgi midagi järele jäänud, kui ta Runneli kogu puhul mulle helistas: „**Õpetaja**, ma tegin kõik, mis ma võisin, aga ma sain „Mets on kõrge, mets on kuri...“ pärast hirmsal kombel

pähe...“ See telefonikõne liigutas mind ja pani tüdrukule kaasa tunda, aga koolmeisterdamisest ma siiski ei loobunud; ütlesin, et pähesaamine tema töökohal pole üldse tragöödia, vaid sellel kohal istumise ainus õigustus. Rohkem pole ma teda kohanud, aga kuulu järgi oli ta veel 1980. aastate keskpaiku Glavlitis osakonnajuhataja.

Üheainsa korra kutsuti mind ka Glavlitit ülema A. Adamsi jutule. Asi oli nii, et järjestikuste Keskkomitee sarjamiskoosolekute tõttu ei tahtnud Samma 1971. aastal Kirjanike Liidu kongressist osa võtta. [Aadu Hint üritaski seal oma sõnavõttus LR-ile rahva maitse ja lugemisvajaduse ignoreerimist ette heita, tuginedes maaraamatukogude lugemusele. Me ei vaielnud „olemusvõõraga“, vaid vastasime talle „Jenoveeva-lugude“ väljaandmisega (LR 1971, 33—35).] Leppisime kokku, et Samma kaob mõneks nädalaks töölt, on just nagu Lätimaal sanatooriumis (keegi selles kahtlema ei hakanud pärast tema mikroinfarkti 1969. aasta lõpul, millest ta küll abikaasa Olga Samma heal hoolitsusel täielikult paranes), tegelikult aga redutab kodus, kus ma teda iga tööpäeva lõpul toimetuse tegemistest informeerin. Närveerisime Kirjanike Liidu kongressiks planeeritud „Närviitriki“ pärast: oli karta, et Isotamme Glavlitist läbi ei lasta, kuigi meiega rinnu rühkiv „Noorus“ oli teda juba avaldanud. Glavlitit ülem helistaski peatselt toimetusse ja küsis Sammat. Ütlesin, et teda ei ole, on asetäitja. „Teiega ma ei räägi!“ käratas tähtis mees. Küsisin, et mis siis saab, kui Samma haigus pooleks aastaks venib ja Glavlit asetäitjatega ei räägi. Pikema pausi järel kostis käratus: „No tulge siis siia!“ Valmistusin minekuks nagu lavakunstikateedri üliõpilane ümberkehastumise etüüdiks: ajasin musta jaki selga, sidusin valge sitsrätiku pähe, kuna väljas sadas tihedat sooja kevadvihma, ja astusin vaha ilmega nagu maanoorik kirikhärra uksest sisse, istusin, käed ristis, pakutud toolile ja ootasin, mis tuleb. Too halliseguste krussis juustega kogukas saks (kuulu järgi endine poksija) põrnitses mind tükk aega, kõrvutades vist mõttes suure kirjastuse klatši põhjal kujutletud ning nüüd oma silmaga nähtud portreed, mis nähtavasti sugugi ei kattunud. Siis ladus ta oma trumbid välja, poognaid käeseljaga minu poole lükates: „See kogu on antikommunistlik, antisotsialistlik, antinõukogulik, antimarksistlik, anti... anti... realistlik ja läheb prügikasti.“ Ajasin silmad suureks: kas seltsimees arvab siis, et

kuus staažikat parteilast (loetlesin rõhuga kolleegiumiliikmete nimed) annaksid oma nõusoleku antikommunistliku, anti... anti... anti... käsikirja ilmumiseks? Ma usun, et see ei olnud ometi tõsiselt mõeldud? Paus. Siis mühatas: „Jah, ma tegin nalja.“ Järgnes luuletuse „Madonnale II“ („Laul kahvatust kallimast“) ekskursioon mööda naiseihu. „See jääb küll välja, vaadake, mis ta siin kirjutab! Kas see on luuletus?!“ — „Aga sm. Adams, naiseüasast oleme ju kõik sündinud, nii teie kui mina. Seda on luuletajal küll põhjust ülistada. Ja see on nimelt ülistus.“ Uus mühatas ning rahulolematu luuletustega „Olen hunt, kes puurist lahti...“ („Halli hundi laul“) ja „Mina“ („Mina olen õppinud oskama“). Seletasin, et puurist välja lastud hunt on ju taltsas hunt, muidu poleks välja lastud, ja müüri ümber hindav „Mina“ ainult tõestab seda teisisõnu. Aga nüüd epateeris ülem hoopis mind ja ütles ehtsa laadakaupmehe moel: „Teeme nii: need kolm laulu võtate välja, teil on kindlasti varuks veel Isotamme luuletusi, asendate need kolm, siis tulete tagasi — ja ma löön sisse vaatamata pitsati peale!“ Seda ei lasknud ma endale kaks korda öelda. Veerand tunni pärast olin tagasi, ning sm. Adams oli aumees: löigi sõna lausumata poognatele trükiloa peale. Tagasiteel Glavlitist toimetusse kohtasin Vana-Posti tänaval kaht pikakasvulist härrasmeest, kummalgi peas silinder ja käes sinilillekimp: Eno Raud ja Lennart Meri olid tulnud vanalinnast, kus Andres Ehin neile oma võrratu kurguhäälikuterohke logolaaliaga ja temperamentse žestikulatsiooniga tänavapubliku kummastuse saatel arhitektuurilisi vaatamisväärsusi oli tutvustanud. Mina teatasin neile oma uskumatult õnnestunud missioonist Glavlitis, mispeale nad piduliku jäikusega kummardasid ja oma lillekimbud kassmäärjale maanoorikule ulatasid. Stseen väärinuks mõne kroonikafilmi-mehe kohalolekut. Aprillivihm teeb toredaid asju.

Esmakordselt ilmunud ajakirjas „Vikerkaar“ 1995, nr. 5/6, 7, 8.

KÜMME AASTAT „,LOOMINGU“ RAAMATUKOGUS“
(1973—1983)

Kui päris täpne olla, siis kümme aastat, viis kuud ja 21 päeva. Mind määrati kirjastuse „Perioodika“ direktori käskkirjaga „Loomingu“ ja „,Loomingu“ Raamatukogu“ ühendatud toimetuse peatoimetaja asetäitja ametikohale „,Loomingu“ Raamatukogu“ alal (milline uhkelt pikk ametlik nimetus!) 1. märtsist 1973 ja vabastati sellelt töökohalt 22. juulil 1983.

Mõistagi oli see vaid üks etapp „,Loomingu“ Raamatukogu“ nüüdseks viiekümneaastasest ajaloo, toimetuse oli edukalt tegutsenud enne seda ning toimib tänase päevani.

Sellel kümneaastasel perioodil oli aga ka väike eellugu. 1960. aastate lõpu poole oli Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomiteel soov vabastada Otto Samma „,Loomingu“ Raamatukogu“ toimetaja kohalt. Olukord oli üpris kentsakas, sest Otto Samma oli ainuke massiväljaande toimetaja Eestis, kes ei kuulunud kommunistliku partei ridadesse, ja suund, milles ta „,Loomingu“ Raamatukogu“ toimetas, oli kohalikele, aga võib-olla ka Moskva ideoloogidele vastukarva. Ärgem unustagem, et Moskva Glavlitis töötas sel ajal kaks inimest, kes oskasid eesti keelt ja olid seega võimelised andma hinnangut ka eestikeelsele trükisõnale. Mina töötasin sel ajal kirjastuse „Eesti Raamat“ tõlkekirjanduse osakonna juhatajana ja ju siis peeti mind sobivaks kandidaadiks Otto Sammat „,Loomingu“ Raamatukogus“ asendama. Otto Sammat oli keeruline kohalt vabastada, sest ta polnud parteilane, seda lihtsam aga oli mind käsutada asuma sellele kohale. Iseenesest ei olnud mul ju midagi selle vastu, et proovida jõudu niisuguse põhiliselt tõlkeväljaande tegemisel, olin ju ise tõlkija ja tõlkekirjanduse väljaandmisel tegev. Vastuvõetamatu oli mulle aga see, et mind taheti Otto Samma vastu välja mängida. Ma ei mäleta kõiki

jutuajamisi sel teemal ja kellega mul neid pidada tuli, kuid meeles on üks koosolek Leonid Lentsmani, partei keskkomitee toleaege ideoloogiasekretäri juures, milles osalesid ka Kirjanike Liidu juhtivad tegelased, kohal oli minu mäletamist mööda kindlasti Johannes Semper, teisi ei suuda meenutada. Kirjanike Liit ei soovinud Otto Sammat vabastada ja tookordne kõnelus Lentsmani juures lõppes sellega, et ma keeldusin asumast „Loomingu“ Raamatukogu“ toimetaja kohale, väites, et ma ei taha sattuda alasi ja haamri vahele, sest kultuuriavalikkus (alasi) oli kahtlemata minu vastu ja vastu oli ka Kirjanike Liit (haamer), kellelt mul poleks olnud niisugusel juhul toetust oodata. Mõlemad, nii avalikkus kui ka Kirjanike Liit, olid selle poolt, et Otto Samma jätkaks senist tööd. Nii tookord jäigi.

1972. aasta novembris sai Otto Samma 60-aastaseks, ta sunniti kohe seejärel pensionile minema ning mulle tehti teist korda ettepanek asuda „Loomingu“ Raamatukogu“ toimetama. Minu mäletamist mööda oli pakkumise tegijaks Paul Kuusberg, kes oli tol ajal nii Kirjanike Liidu sekretär kui ka „Loomingu“ peatoimetaja. Et sedapuhku tuli ettepanek Kirjanike Liidult ja Otto Samma oli tegelikult töölt lahkunud, siis jäin ma nõusse ja nii sai minust ligi kümneks ja pooleks aastaks „Loomingu“ Raamatukogu“ toimetaja.

Pole mõtet peatuda selle kümne aasta nii-öelda statistilistel näitajatel. Milliste autorite ja rahvaste teoseid ilmus ning millistest keeltest tõlgiti, sellest saab hõlpsasti ülevaate bibliograafilisest andmestikust. Pigem tahaksin jõudumööda anda põgusa ülevaate toimetuse töö tingimustest neil aastatel, kusjuures mitte tehnilistest probleemidest, vaid kirjanduse alal ja kirjastamistegevuses valitsenud õhkkonnast.

Paraku tõi minu asumine väljaande toimetaja kohale kaasa üsna olulisi muudatusi toimetuse töö korraldamises. Kui seni oli ajakirja plaane arutanud Kirjanike Liidu juhatus, kellele esitati avaldada kavatsetavate teoste perspektiivplaani, mis koosnes vaid autorite nimedest ja teoste pealkirjadest, siis nüüd läks plaani kinnitamine Eesti NSV Kirjastuste, Polügraafia ja Raamatukaubanduse Komitee kätte ja kinnitatud aastaplaan oli seadus, milles tohtis muudatusi teha ainult kirjastuskomitee loal. Pealegi pidi plaan olema varustatud annotatsioonidega, ja et kirjastuskomitee omakorda käis plaane

kinnitamas Moskvas üleliidulises kirjastuskomitees, siis pidi olema ka plaani venekeelne variant. Plaanist kinnipidamist jälgiti raudselts, sellest kõrvalekaldumine tähendas, et toimetuse töötajad jäid ilma kvartalipreemiast („materiaalse huvitatuse printsiip“!). Juba 1973. aastal nõuti toimetuselt II poolaasta plaani esitamist ja sellest kinnipidamist.

Ajapikku, „Loomingu“ Raamatukogu“ aastaplaanide arutamisel ja kinnitamisel kirjastuskomitee kolleegiumil, tehti mulle selgeks, et toimetuse plaanis võib välismaa kirjanike teoseid olla mitte rohkem kui viiskümmend protsenti, ülejäänud peab olema nõukogude rahvaste kirjandus, õnneks läks korda selgeks teha, et ka eesti kirjanike teosed on nõukogude kirjandus — avaldas ju ajakiri ka eesti algupärandeid —, ja seega päästa mõni lisanumber väliskirjanduse jaoks. Sõna-sõnalt ju ei öeldud, et proportsioon peab olema niisugune, aga plaani arutamisel tõdeti, et „kapitaliste“ on liiga palju, kästi üks või kaks maha võtta ja asendada vene või mõne vennasrahva kirjaniku teosega. Kui ma siis ühel Kirjanike Liidu musta laega saalis toimunud koosolekul andsin aru „Loomingu“ Raamatukogu“ tööst ja probleemidest ning ütlesin otse välja, et tegelikult on ajakirjale sellised kvoodid kehtestatud, olid EKP Keskkomitee ja kirjastuskomitee tegelased väga pahased ja tegid näo, et mitte keegi ei ole mitte kunagi mitte midagi niisugust nõudnud.

Toimetuse töösse sisseelamise käigus ilmnis veel üks asjaolu. Kirjastuse „Perioodika“ direktor Gustav Valgma „soovitas soojalt“ mul vabaneda toimetaja Lembe Hiedelist, keda tema pidas ja vist ka kõrgemal pool peeti väljaande „kurja juureks“. (Olgu selgituseks öeldud, et ajakirjas on enamasti peale niinimetatud peatoimetaja olnud veel kaks toimetajat, kes käsikirju tegelikult redigeerivad.) Lembe Hiedel oli tundliku kirjandusnärviga inimene ja vaieldamatult väga tugev toimetaja ning alati on „Loomingu“ Raamatukogu“ toimetajatel olnud määrav osa teoste valimisel. Küllap oli varem Otto Sammala sellise ettepaneku tegemine olnud mõeldamatu. Ega minu vahekord Lembe Hiedeliga kiita ei olnud, olin ma ju „kõrgemalt poolt kohale pandud“, polnud mul ka seda ealist eelist, soliidust ja diplomaatilist osavust, mis iseloomustas Otto Sammat. Lembe Hiedel oli karakteriga ja ehk isepäinegi isiksus, mis töölt vabastamiseks

„vormiliste põhjuste“ leidmist hõlbustas. Asjade täpset käiku ja formuleeringuid mul enam meeles ei ole, aga käskkiri (mis ju kuskil arhiivis peaks olema säilinud) sai alla kirjutatud. Solidaarsusest lahkus ajakirjast omal soovil ka Lembe Hiedeli abikaasa Edvin Hiedel.

Seega oli toimetus üsna äkitselt otsekui lõhkise küna ees. Mina alles õppisin toimetuse töö majanduslikku ja tehnilist külge (honorari ja mahu limiit, 13 numbrilise ilmutamine kvartalil, sest ajakiri oli ettetellitav kvartalite kaupa, jms.). Loomulikult oli vaja kiiresti leida uus toimetaja või toimetajad. Muutus oli ka toimetuse tehniliste töötajate osas (korrektor ja masinakirjutaja).

Siis sai kirjastusest „Eesti Raamat“ ära meelitatud Terje Kuusik, inglise filoloog, kes mõistis ka itaalia keelt. Kokkuleppel kirjastuse juhtkonnaga tuligi Terje Kuusik „Loomingu“ Raamatukogu“ toimetusse „ületoomise korras“ (tollal oli see oluline, sest niisuguse formuleeringu korral ei katkenud pidev tööstaaž) alates 18. septembrist 1973. Ligi kolm aastat vedas ta üksinda käsikirjade redigeerimise ränka tööd. 1976. aasta 1. oktoobrist tuli Eesti NSV Teaduste Akadeemia kirjastamisosakonnast „Loomingu“ Raamatukokku“ toimetajana tööle eesti filoloog Anu Saluäär, kelle huvialaks olid peale saksa ja soome keele ka Skandinaavia keeled ning kellest on ammu saanud tuntud rootsi kirjanduse tõlkija. Rõõm on tõdeda, et nii Terje Kuusik kui ka Anu Saluäär osutasid igati õigeteks leidudeks — seisab ju ajakiri seniajani nende najal püsti.

1973. aasta oli omapärane veel sellegi poolest, et see oli viimane aasta, mil Nõukogude Liidus oli võimalik teha piraattõlkeid selles mõttes, et autori nõusolekut tõlkimiseks ei olnud vaja ja honorari talle ei makstud. Järgmisest aastast läks välisautoritega suhtlemine täielikult sellise organisatsiooni nagu VAAP (Autoriõiguste Üleliiduline Agentuur, asutuse venekeelse nimetuse esitähete järgi) kätte. Nõukogude Liit ühines sellest aastast Genfi konventsiooniga, ju taheti tsiviliseeritum välja näha, võimalik ka, et loodeti midagi teenida oma autorite õiguste pealt (kuigi tuli ka välisautoritele maksta). Mul on kuri kahtlus, et VAAP-i loomise üheks eesmärgiks oli kontrollida seda, mida taheti väliskirjanike teostest tõlkida, sest ainuõigus välisautoritega või nende esindajatega suhelda oli sellel organisatsioonil, piraattõlkeid edaspidi enam teha ei saanud, ja

kui VAAP ei soostunud läbirääkimisi pidama või teatas, et need ebaõnnestusid, siis oligi kas antud autori või mõne konkreetse teose tõlkimine välistatud. Nii hoiti ära nende autorite ja teoste vahendamine lugejale, mida ideoloogia puhtuse eest valvel seisvad ametnikud pidasid ebasoovitavateks.

Üks esimesi teoseid, mille avaldamisega tuli tegelema hakata, oli Jaan Kaplinski esseevalimik „Luulevõimalused“, mis oli algselt mõeldud 1973. aasta avanumbriks. Käsikiri oli laotud, korrektuur loetud ja koguni juba Otto Samma poolt trükki kirjutatud, kuid Glavlit trükkimiseks luba ei andnud. Lugesin kogumiku läbi, püüdsin mõistatada, mida selles „kriminaalset“ oli, küllap kaalusin ka seda, milliste „parandustega“ valimik siiski võiks ilmuda, kuid konkreetseid parandusi välja ei pakkunud. Glavlitil oli komme saata teosed, eriti just eesti autorite omad, mille avaldamist nad ei pidanud võimalikuks, seisukoha võtmiseks EKP Keskkomitee vastavasse osakonda. Nii läks ka selle kaksikvihikuga. Sealsed arutlused ja kõnelused lõppesid sellega, et kultuuriosakonna juhataja Olaf Utt oma õnnistust valimiku ilmutamiseks ei andnud. Ta põhjendas seda sellega, et Jaan Kaplinski esseed võiksid ilmuda „Eesti Raamatu“ väljaandel kirjanduskriitika raamatuna vastavas sobivas tiraažis, aga „„Loomingu“ Raamatukogu“ tahab ligi paarikümnele tuhandele tellijale-lugejale postkasti sokutada ajakirja numbri, mis ei olegi ju ilukirjandus, mille avaldamine on „„Loomingu“ Raamatukogu“ tegelik ülesanne, vaid spetsiifiline teos, mis lugejate laiale ringile vaevalt suuremat huvi pakub, ja nii surub toimetus lugejale peale vaieldavaid väiteid. Kui esseed annaks välja „Eesti Raamat“, ostaksid teost ainult need, kes kirjandusteaduslike ja kirjanduskriitiliste küsimuste vastu huvi tunnevad ning nendes küsimustes ka piisavalt orienteeruvad. Nii jäidki need artiklid tookord, 1973. aastal ilmumata.

Sekeldusi oli aastatel 1980 ja 1981 ilmutatud algajate autorite kogumikega. Kokku ilmus neid neli pealkirja all „Sõna. Noorte loomingut“. Silme ees on üks neist, mis EKP Keskkomitees Toomas Leito juures sai mahatõmmetega üsna kirjuks tehtud, et päästa mis päästa andis.

Meeles on tõik, kuidas August Kitzbergi „Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestustes“ (1973, 41—44) tõmbas Glavlit maha

(tegelikult küll tegin seda oma käega mina Glavliti kategoorilisel nõudmisel) süütu lause Jaan Tõnissoni poja kohta, sest toda meest ei tohtinud nimetada: ta olevat „Ameerika Hääle“ töötaja.

Jaan Krossi „Ülesõidukohtadest“ (1981, 52) tuli välja jätta viimane jutt, mis aastaid hiljem ilmus „Loomingus“.

„Loomingu“ Raamatukogu“ selle aastakümne sees juhtus ka selline lugu, et üks kaksiknumber, nimelt „Laustud sõna lagub. Valik eesti vanasõnu“, mis pidi avama ajakirja 1975. aastakäigu ning oli läbinud kõik instantsid ja ilmumiseks valmis, keelati sootuks ära ning hävitati. Sellest natuke üksikasjalikumalt.

„LAUSTUD SÕNA LAGUB“ SIISKI

Aegade kestel on „Loomingu“ Raamatukogu“ püüdnud võimaluse korral uut aastakäiku alustada mõne eesti autori palaga või muu Eesti materjaliga. Statistika näitab, et esimese neljakümne ilmumisaasta jooksul on see õnnestunud tervelt kolmekümnel korral.

Selline plaan oli ka 1975. aasta alustamiseks, kui esimese kaksiknumbrina pidi ilmuma nüüdseks akadeemikustaatusesse jõudnud Arvo Krikmanni kokku pandud ning saatesõna ja asja teoreetilist külge selgitavate kõrvalepõigetega varustatud „Laustud sõna lagub. Valik eesti vanasõnu“.

Miks just see käsikiri pidi toimetuse arvates trükimusta nägema, on üle veerandi sajandi hiljem raske öelda. Küllap oli peamiseks põhjuseks see, et käsikiri oli olemas, aga ka see, et kirjandust vanasõnade ja nende liigitamise, esinemissageduse ning eheduse kohta sama hästi kui ei olnud (meenutame, et akadeemiline väljaanne „Eesti vanasõnad“ hakkas ilmuma 1980. aastal). Vanasõnadega numbri ilmutamine oli toimetusele ka suhteliselt odav, sest vanasõnade endi eest ei pruukinud ju kellelegi honorari maksta (toimetusel aga olid päris ranged honorari, mahtude ja nimetuste limiidid, millega tuli hakkama saada või millesse pidi ära mahtuma perioodiliselt ilmuva väljaande tegemisel, kus üks number ajab teist taga). Võis olla veel muidki kaalutlusi.

Ei mäleta, et käsikirja teel tollase „Loomingu“ Raamatukogu“

kaksiknumbriks mingeid tõkkeid oleks olnud. Ka Glavlit ei teinud mingeid parandusi ega nõudnud mõnede vanasõnade väljajätmist. Võin oma meenutustes ka eksida, sest see, et Glavlit trükilubades (kui tsensuur pidi teose läbi vaatama, siis just töö selles staadiumis) mingeid parandusi või kärpeid nõudis, oli niivõrd igapäevane, et ma pole kõiki juhtumeid oma mälus talletada suutnud. Meeles on need korrad, kui terve number või valikust mõni jutt trükiluba ei saanud, aga ka need juhtumid, kui nõutavaid parandusi oli palju ja läbi kogu teksti. Siis tuli Glavlitit ja partei keskkomitee vastava osakonna töötajatega vaielda ja piike murda, mis on mõistagi paremini meelde jäänud.

Niisiis laabus kaksiknumbriga „Laustud sõna lagub“ kõik. Trükiluba oli, number trükiti ära, ilmunisluba saadi peale, toimetus sai ettenähtud eksemplarid kätte. Äkki aga keelati numbri trükikojast väljasaatmine. Põhjus: teoses leidub ebatsensuurseid sõnu — ja mitte just vähe. Mis teha, kui eesti rahvas mõnikord kasimata suuga oli. Minu mäletamist mööda olevat just Moskva vastavad organid roppe sõnu ja väljendeid ette heitnud. Pole võimatu, sest Moskva Glavlitis oli vist koguni kaks eesti keelt valdavat või vähemalt oskavat töötajat, kes siin ilmuvatele teostele n.-õ. järelekontrolli tegid. Ma ei välistaks siiski ka seda, et keegi kohalikest „heasoovijatest“ Moskvale märku andis.

Kuigi vene kõnekeel on vägisõnade poolest eesti keelest palju rikkam ja vängem ning neid sõnu kasutatakse kõneldes vägagi ohtralt, on kirjakeel, kirjasõna olnud Venemaal traditsiooniliselt üpris neitsilik ja süütuilmeline (vähemalt kuni möödunud sajandi viimase kümnendini, tuletagem näiteks meelde Venemaal puhkenud skandaali Vladimir Sorokini „Sinise peki“ väidetava pornograafilisuse ümber). Omapärane on ka see, et mõne ebatsensuurse sõna vaste kõlab vene keeles räägemalt kui eesti keeles, sest seda peaaegu ei kasutatagi sõimusõnana.

Püüdsin küll vene allikate (sealhulgas Vladimir Dali venekeelse teose „Vene rahva vanasõnad“) najal tõestada, et need sõnad, mille trükkitoimetamist meile ette heideti, ei ole võõrad ka vene vanasõnadele, kuid abi sellest polnud. Otsustati, et tellijatele seda kaksiknumbrit välja ei saadeta, raamatut ei lubata üksikmüüki ja kogu

tiraaž hävitatakse. Õnnetuseks oli tiraaži valmimine või trükikojast väljasaatmine viibinud ja seetõttu said võimud niimoodi talitada, tellijate ja ostjate käest poleks ju saanud numbrit enam tagasi küsida. Nii läksid „Laustud sõna lagub“ 25 000 eksemplari paberihundi kõhtu.

Tõsi, liikusid kuuldused, et trükitoölised olid seda kaksiknumbrit linna peal või tuttavate seas hõlma alt müünud, nii et mingi piiratud arv eksemplare vist rahva sekka jõudis.

Kuri kahtlus on, et „Laustud sõna lagub“ ärakeelamise tõeline põhjus ei olnud niivõrd eesti vanasõnad ja neis leiduvad pisut kõlvatud sõnad (mis Eesti viimase aastakümne kirjanduses hoopis rikkalikumas valikus vohama on hakanud), kuivõrd see, et kaksiknumbri lehekülgedest moodustas tubli neljandiku bibliograafiline loend autoritest ja teostest, kes ja mis olid väljaande kaante vahel ilmunud aastatel 1957—1974, seega siis „„Loomingu“ Raamatukogu“ esimesest numbrist peale.

Nimekiri oli täielik ja sisaldas ka „ebasoovitavaks“ muutunud kirjanikke, näiteks Aleksandr Solženitsõnit, kes oli selleks ajaks NSV Liidust välja saadetud, Vassili Aksjonovit, vist ka Anatoli Kuznetsovi. Neid võis teisi olla. Pole võimatu, et oli ka väliskirjanikke, kes olid vahepeal oma palge Nõukogude Liidult ära pööranud. Nende nimede meenutamine oli toona valitsevale ideoloogiale vastukarva.

Toimetusele otseselt bibliograafia avaldamist süüks ei pandud, kuid öeldi midagi umbes sellist, et pealegi on teil seal täielik bibliograafia, mida pole otstarbekas avaldada. Põhirõhk oli ikkagi vanasõnade „kõlvatusel“.

Toimetusel ei jäänud muud üle kui kiirendada Vsevolod Ivanovi „Niidermaade“ väljaandmist, millega asendati „Laustud sõna lagub“ 1975. aasta numbrid 1/2 (893/894).*

Nõukogude ideoloogia puhtuse eest valvavate instantside kannatus katkes, kui „„Loomingu“ Raamatukogu“ avaldas 1983. aastal Peet Vallaku novellivaliku „Hinge taud“. Lugu ise oli järgmine.

* Tekst on avaldatud „Õpetajate Lehes“ 24. detsembril 2003. Ainuke erinevus on LR-i ümbritsevates jutumärkides, mida mina tarvitan vana kombe kohaselt ja mis ajakirjast nüüdse pruugi järgi puuduvad. — J. O.

PEET VALLAKU 90. SÜNNIAASTAPÄEVA TÄHISTAMISEST

1983. aasta juunis ilmus „Loomingu“ Raamatukogu“ kaksiknumbrina (22/23) Peet Vallaku „Hinge taud“. See Ain Kaalepi ettepanekul „Loomingu“ Raamatukogu“ plaani võetud teos oli ainuke raamatutaoline üllitis, millega tähistati kirjaniku 90. sünniaastapäeva. Valimikku läksid novellid „Majavaras“, „Hulkur“, „Teevalvuri naine“, „Matusepäeval“, „Õnnetus“, „Teine tütar“, „Kõver nool“, „Tribunaal“, „Laadakaup“ ja „Saladus“ ning selle koostas Enn Lillemets, kellelt oli ka lühike saatesõna ja bibliograafia; kaksiknumbris leidis veel äratrükk (tõsi, väikese kupüüri) Gustav Suitsu artiklist kirjaniku 50. sünnipäeva puhul „Vaikne ja kinnine Vallak“.

Sama aasta juulikuu teisel nädalal hakati mind, toleaeget „Loomingu“ Raamatukogu“ toimetajat, Kirjastuskomiteest taga otsima. Olin soodsat võimalust kasutades kogu perega Vetelpääste Ühingu laeval „Laine“ mõnepäevasel ekskursioonil Tallinn—Leningrad—Viiburi—Tallinn, ja kui ma siis tööle tulin, sain teada, et mind otsib paaniliselt taga Kirjastuskomitee peatoimetaja Feliks Soha, kes nõudis minult seletuskirja Peet Vallaku novellide kaksiknumbri ja eriti just novelli „Tribunaal“ avaldamise kohta. Tolleaegse Eesti NSV kogu ideoloogiline juhtkond olla äärmiselt šokeeritud selle novelli avaldamise pärast. Igatahes on mul säilinud selle seletuskirja koopia, mis on dateeritud: 13. juuli 1983. a.

Järgmiseks etapiks oli käsk tulla reedel, 15. juulil 1983. aastal kell 13.45 Kirjastuskomitee esimehe Lembit Kaigi juurde. Kui ma siis määratud ajal Lembit Kaigi kabinetti astusin, ulatas ta mulle läbilugemiseks käskkirja. Mul on kiusatus see käskkiri tervikuna siin ära tuua, sest oma autentsuses on dokument (minu valduses on Kirjastuskomitee pitseriga kinnitatud koopia) palju ilmekam kui mis tahes oma sõnadega ümberjutustus.

EESTI NSV
RIIKLIKU KIRJASTUSTE, POLÜGRAAFIA
JA RAAMATUKAUBANDUSE KOMITEE
K Ä S K K I R I

14. juulil 1983. a. nr. 193

Tallinn

Klassipositsiooni minetamine

Peet Vallaku novellikogu

„Hinge taud“ avaldamisel

„„Loomingu“ Raamatukogus“

Viimastel aastatel on „„Loomingu“ Raamatukogus“ ilmunud mitmeid küsitava väärtusega ja massitiraazis väljaande profiilile mittevastavaid töid. ENSV Kirjastuskomitee on korduvalt (sealhulgas komitee kolleegiumi protokollis 26. 02. 82 ja kolleegiumi otsuses 16. 04. 82) juhtinud väljaande toimetaja J. Ojamaa tähelepanu töös esinenud puudustele ning kohustanud teda suhtuma suurema nõudlikkuse ja vastutustundega väljaantava kirjanduse ideelis-poliitilisse ja kunstilisse tasemesse. Kahjuks ei ole J. Ojamaa teinud kriitikast vajalikke järeldusi, millest annab tunnistust vastutustundetute suhtumine Peet Vallaku novellikogu „Hinge taud“ avaldamisse käesoleva aasta kaksiknumbris 22/23. Autori kirjanduslikust pärandist on kogusse võetud valgekaartlik novell „Tribunaal“, mis käsitleb kodusõja sündmusi kodanluse klassipositsioonilt.

Poliitiliseks veaks on samuti G. Suitsu 1943. aastast pärineva autorile pühendatud kirjutise avaldamine kaksiknumbri järelsõnana, millega antakse tribüün reaktsioonilise kodanluse klassiseisukohtadele.

Arvestades asjaolu, et J. Ojamaa ei ole teinud varem töös esinenud puudustest järeldusi ega suuda kindlustada väljaande „„Loomingu“ Raamatukogu“ toimetamist vajalikul ideelis-poliitilisel tasemel

k ä s i n:

1. Vabastada Jüri Ojamaa „„Loomingu“ Raamatukogu“ toimetaja ametikohalt alates 15. juulist 1983. a.

2. Kirjastuste direktoritel (sm-d R. Siirak, H. Kasesalu, peatoimetaja A. Mihhailov) järsult suurendada kõikide sisuliste töötajate isiklikku vastutust väljaantava kirjanduse ideelis-teoreetilise ning kunstilise

taseme eest, juhindudes NLKP Keskkomitee 1983. a. juunipleenumi otsuste seisukohtadest.

Esimees L. Kaik

Lugenud käskkirja läbi, küsisin, kas soovitakse sellele minu allkirja, nagu tollal kombeks oli. Lembit Kaik ütles, et allkiri on vajalik, ja küsis, ega ma hariduselt jurist ei ole, et sellist peensust tean. Kipun arvama, et valmistasin Kirjastuskomitee esimehele pettumuse, sest ma ei hakanud käskkirja vaidlustama, midagi lisaks seletama, „pattu kahetsema“ või „armu paluma“. Ju oli ta oodanud tormakamat reaktsiooni, sest oli varunud meie kohtumiseks veerand tundi — kell 14.00 pidi algama Kirjastuskomitee kolleegiumi istung. Kui ma väga tüütuks oleksin muutunud, oleks hea olnud mind istungile viidates kabinetist välja saata, teadsin ju kolleegiumi istungist minagi, sest pidin kuulajana nendest alati osa võtma. Tegelikult oleks ju võinud käskkirja ka vaidlustada, sest juriidiliselt oli see tühine: Kirjastuskomitee esimees ei saanud mind oma käskkirjaga vallandada, seda sai teha ainult „Perioodika“ direktor, kelle käskkirjaga olin ametisse pandud. Küllap oli Kirjastuskomitee aparaat nii ärevil ja närvis, et ei suutnud oma esimehele selles punktis pädevat käskkirja koostada. Vastasin küsimusele juriidilise hariduse kohta, et seda mul ei ole, kuid antud käskkirjaga on Kirjastuskomitee esimees vallandanud kogu oma süsteemi ainukese eestlase, kellel on kõrgem haridus kirjastamise ja toimetamise alal (mis sellest, et see oli omandatud Moskva Riiklikus Ülikoolis). Nii lõppes meie jutt tõenäoliselt viie minutiga.

Muidugi ei olnud minu vabastamine „Loomingu“ ja „Loomingu Raamatukogu“ peatoimetaja asetäitja „Loomingu“ Raamatukogu“ alal (kui pikk ja peen nimetus!) ametikohalt Kirjastuskomitee initsiatiiv, kahtlemata tuli korraldus selleks EKP Keskkomiteest.

Ma ei tea, kas vastavad institutsioonid olid soovinud Peet Vallaku „Hinge taudi“ müügilts ära korjata või ei. Pahameel vist sellepärast nii suur oligi, et sellega oldi hiljaks jäänud, vihik oli tellijatele kätte toimetatud ja arvatavasti ka üksikmüügist suuremalt jaolt ära ostetud. Igatahes Peet Vallaku „Hinge taud“ ilmus, ära korjata ja ära keelata seda enam ei õnnestunud.

Kirjastuskomitee esimehe käskkiri pani keerulisse olukorda kirjastuse „Perioodika“ juhtkonna: ühest küljest oleks nagu Jüri Ojamaa vallandatud ja teisest küljest sai seda teha ainult „Perioodika“ direktori käskkirjaga. Mulle oli selge, et vägikaika vedamine oma kirjastusega oli täiesti mõttetu, kirjastusest ei olenenud selles situatsioonis midagi, ning tahtmata teha „Perioodika“ kenadele inimestele liigset tüli, esitasin 21. juulil nendega kokkuleppel lahkumisavalduse „omal soovil“, ning mind vabastati ametist 22. juulil 1983. aastal. Sellest päevast algas minu jaoks esialgu harjumatu, kuid meeldiv ajajärk: ma sain tervenisti pühenduda tegevusele, mis mulle meeldis — tõlkimisele, vabana igasugusest administratiivsest ja organiseerimistööst. Pealegi kogesin ma kohe kultuuri- ja kirjandusüldsuse siirast sümpaatiat enda vastu.

Peet Vallaku 90. sünniaastapäeva „tähistamine“ ja „karistusaktsioon“ polnud ometigi veel lõpule viidud. NLKP liiget oli ju ometigi vaja karistada ka parteiliselt. Niipalju kui mina tean, nõudsid EKP Keskkomitee ja Tallinna Linnakomitee Kirjanike Liidu parteiorganisatsioonilt minu personaalküsimuse arutamist ja ranget karistamist.

Esitasin siis 1983. aasta 11. augusti kuupäevaga dateeritud seletuskirja Eesti NSV Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni büroole, küllap kehtestatud korra kohaselt arutati minu küsimust büroo koosolekul ja seejärel üldkoosolekul 21. septembril 1983. aastal.

Kirjanike Liidu parteiorganisatsioon oli minu mäletamist mööda üldiselt seisukohal, et Peet Vallaku novellidel pole viga midagi, Jüri Ojamaad on vallandamisega juba karistatud ja ühe küsitava süüiteo pärast kaks korda karistada oleks liiast. Samal ajal oli selge, et kui algorganisatsioon karistust ei määra, siis teeb seda kas linnakomitee või keskkomitee, ning see karistus oleks palju rängem ja tagajärjed karistatavale märksa ebameeldivamad. Seega siis oli kõige mõistlikum lahendus leida karistus, mis oleks „võimalikult leebe ja piisavalt karm“ — nii sõnastaksin ma selle probleemi. Algorganisatsiooni üldkoosoleku otsus oli — „vali noomitus hooletu suhtumise eest P. Vallaku novellivalimiku „Hinge taud“ („„Loomingu“ Raamatukogu“ 1983, nr. 22/23) toimetamise“. Niisugune otsus langetati 21. septembril 1983. aastal.

Seega siis venis Peet Vallaku 90. sünniaastapäeva tähistamine 1983. aastal, mis kultuuriavalikkuses üsna vaikselt möödus, EKP Keskkomitee, Kirjanike Liidu ja minu jaoks peaaegu kolme kuu pikkuseks sündmuseks.*

Et nõukogude aja juhtimis- ja käitumisreeglitest mingit pilti anda, on mul kiusatus ära tuua ka eespool nimetatud seletuskiri. Mõistagi pidi see seletama ja õigustama toimetuse tegemisi ning süüdlased pidid mingil määral endale ka tuhka pähe raputama. Õigupoolest oli selle seletuskirja koostamine ja esitamine mõttetu, ainult tühi aja raiskamine, sest otsus oli juba eelnevalt langetatud.

Eesti NSV Riiklikule Kirjastusele,
Polügraafia ja Raamatukaubanduse Komiteele
Seletuskiri

Peet Vallaku novellivalimik „Hinge taud“ võeti „Loomingu“ Raamatukogu“ 1983. aasta plaani toimetuskolleegiumi liikme A. Kaalepi soovitusel, märkimaks ühe väljapaistvama eesti novellisti 90. sünniaastapäeva. A. Kaalep pakkus koostajaks TRÜ V kursuse üliõpilase Enn Lillemetsa, kelle head materjalitundmist nimetas ka TRÜ professor H. Peep.

Peet Vallaku omal ajal ajakirjanduses ilmunud novellide avaldamist toetas toimetuskolleegium „Loomingu“ Raamatukogu“ 1983. aasta plaani arutamisel 15. oktoobril 1982. aastal, ka plaanide läbivaatamisel Eesti NSV Kirjastuskomitees jäi Peet Vallaku valimik plaani, sest „Eesti Raamatul“ ei olnud kirjaniku tähtpäevaks kavas midagi ilmutada.

Toimetus leppis E. Lillemetsaga kokku, et ta esitab käsikirja 01. märtsil 1983. aastal, paraku nagu enamik kaastöölisi, esitas ta käsikirja hilinemisega, alles 19. aprillil 1983. aastal. Et tagada siiski valimiku ilmumine kirjaniku sünniaastapäevaks, arvestades ka seda, et EKP Keskkomitee Kirjastuse trükikoda ei suuda alati kokkulepitud graafiku piires „Loomingu“ Raamatukogu“ vihikuid

* Avaldatud ajakirjas „Keel ja Kirjandus“, 1993, nr. 6. Jutumärkide kasutamiseks sama segane lugu. — J. O.

ilmutada, ei olnud toimetuse ajareserv antud käsikirja redigeerimiseks kuigi suur. Pidades silmas seda, et Peet Vallak on klassikalise novelli realistliku suuna silmapaistvamaid esindajaid eesti kirjanduses, ning et „„Loomingu“ Raamatukogu“ toimetuskollegium ning enamik selle liikmeid on toimetuse pingutustest hoolimata üsna passiivsed, otsustas toimetus käsikirja hinnata ja redigeerida oma jõududega.

Nii minul kui ka osakonnatoimetajal T. Kuusikul tekkis küsimuse, kuidas hinnata ja mõista novelli „Tribunaal“, teiste novellide osas probleeme ei olnud. Ka pidas toimetus vajalikuks teha kupüür G. Suitsu artiklis, välja sai jäetud lõik, mis oli meile vastuvõetamatu ilmselt ajakajalise poliitilise sisuga.

Novell „Tribunaal“ kujutab episoodi sündmustest mingis Eesti külas kodusõja aastail. Külakeskkonna tõelist kihistumist n.-õ. puhastesse klassidesse kirjanik ei näita, on küll valged, kes veretöö eest tagasi ei kohku ja keda autor kujutab vähimagi sümpaatiata; on küla keskkiht, kes püüab neutraalseks jääda; aga puudub revolutsiooniline tegelaskond. Kuigi Urbel end „punaseks“ kuulutab, ei saa tema tühipaljaid sõnakõlkse kuidagi pidada tõelise revolutsionääri veendumusteks ja ka tema teod näitavad ilmekalt, et ta on aferist, juurteta ja veendumusteta inimene, tegelikult argpüks, kes püüab talle näiliselt soodsaid, tegelikult väga keerukaid asjaolusid ära kasutada enda upitamiseks ja tähtsaks tegemiseks. Ta on rändlind ja juhuseotsija ja kui tal pole võimalik rinde kannul edasi liikuda, katsub ta kohapeal võimumeest mängida ning isiklike pisisolvangute eest kätte maksta. Paraku annab revolutsiooni ja kodusõja keeruline olukord alati võimaluse ajutiselt esile kerkida saastal ja üht sellist „tegelast“, milliseid leidis noil aastail nii „punaste“ kui ka „valgete“ hulgas, ongi Peet Vallak talle omase groteskiga kujutanud. (Võtme selle novelli mõistmiseks annab ka järelsõna, juhtides tähelepanu, et selle novelli liikumapanevaks jõuks on grotesk.)

Niisuguste situatsioonide, revolutsiooniga kaasnevate reaolukordade paradokslikkuse, inimhingede väga dramaatilise, mõnikord võika avanemise käsitlemisega tegelevad sajad leheküljed kõige tuntumates, isegi klassikalistes nõukogude kirjandusteostes. Olgu näiteks „Vaikse Doni“ 3. osa, millel just selliste episoodide tõttu tuli läbi teha väga dramaatiline kirjastamistee ja mis ilmus

õigupoolest järk-järgult, kusjuures viimased kärped võeti tagasi alles Šolohhovi Kogutud teoste väljaandes (kõigest sellest räägib pikalt kirjandusdoktor K. Priima raamat Šolohhovist, seda on käsitletud ajakirja „Russkaja Literatura“ 1983. aasta 2. numbris). Näidete rida võiks üsna pikk olla, aga viitame kõige tuntumatest kas või I. Babelile, viimase kümnendi loomingust aga Juri Trifonovi „Vanamehele“.

Oluline on muidugi autoripositsioon, mis peab olema vaieldamatu, täpne. Peet Vallaku novellis on autoripositsioon täpne. Jättes kõrvale rätsep Säveli ja Juurupi iseloomustamisviisid, vaatame Urbelile antud autorihinnangut: võimalus oma võimu näidata viib ta „otse vaimustusse“, ta käib „erutatult kambri ühest nurgast teise“ (lk. 57), ta „vaatab rätsepat etteheitvate ja *tigedate* pilkudega“, „*hirnus* laia suuga“, „pidi veelgi *irvitama, silmad naerust niisked*“, „noogutas *saladuslikult* peaga“ (lk. 58) — kõiges selles on revolutsiooni kaasajooksiku iseloomustamist, tegelase täpset karakterit ja poliitilise hoiaku autoripoolne selgus. (*Kõik kirjaeristused siin ja edaspidi minult.* — J. O.)

Kui „kohtustseenis“ vangid Urbeli ette tuuakse, antakse terviklik ja absoluutselt õige häälestuse loov autorihinnang kohe alguses: Urbel „oli kärmas neid vange silmitsema, mõnutsedes kui käsitööline, kellel tööd toodud“ (lk. 60). Edasi hakkab Urbeli ilme „muigele tõmbuma, *iletavale*, võidurõõmsale“, ta on „*kõrgilt* üleolev“, räägib „salvavalt“, tal on „ilme etteheitvalt pilkav“. Jne., jne. — kuni absoluutselt kõike paikapaneva, ideelis-kunstiliselt kõrge mõjuga lõpptseenini, mis Urbeli kui näruse kaasajooksiku lõplikult paljastab, näidates, et ta on ühesuguse heameelega nii „punane“ kui ka „valge“.

Sellisele seisukohale jõudis toimetus novelli „Tribunaal“ arutades, välistades täielikult võimaluse pidada Urbelit tõelise revolutsionääri kaudsekski võrdkujuks ja novelli tervikuna, mis kirjeldab ainult üht suvalist seika, revolutsiooniliste sündmuste üldistavaks pildiks Eesti külas.

G. Suitsu artikli lisamine valimikule on seletatav sellega, et G. Suits annab asjatundliku hinnangu tegelikult kogu Peet Vallaku loomingle (ei kirjutanud Peet Vallak hilisematel aastatel haiguse tõttu midagi olulist), ka G. Suitsu enda sünnist möödub käesoleval aastal 100 aastat. Artiklist, nagu öeldud, jättis toimetus ühe lõigu välja, artikli

lõpplause on omaaegse avaldamise aega ja kohta arvestades (ilmselt oleks toimetuse pidanud need töigad ära märkima, kuid pidas piisavaks alapealkirjas näidatud kirjaniku juubelit) maksimaalne võimalus avaldada lootust, et Eesti vabastatakse fašistlikust okupatsioonist.

Ajakirja „Looming“ ja „Loomingu“
Raamatukogu“ peatoimetaja asetäitja
„Loomingu“ Raamatukogu“ alal

J. Ojamaa

Tallinnas 13. juulil 1983. a.

Selle kümne ja poole aasta sees 1973—1983 ilmus ajakirja ligi viis ja poolsada numbrit, mõistagi oli teoseid ligikaudu poole vähem, sest enamasti ilmus aastas kaksikümneid seitse nimetust. Ja muidugi ei olnud igas teoses probleeme, mis oleksid pälvinud Glavliti või ideoloogiaametnike tähelepanu, aga küllap oli neis valvsust äratanud „pisivääratusi“ veel paljudes teostes, mille „likvideerimine“ möödus märksa valutumalt nii autoritele kui ka toimetusele. Kõige rohkem kannatasid selle all ilmselt eesti autorid, sest nende teosed pidid läbi käima tihedamast sõelast.

See pilguheit on kujunenud pisut enesekeskseks ega anna toimetuse igapäevatööst kuigi adekvaatset pilti. Siin ei ole juttu avaldamist väärivate teoste otsimisest ja hindamisest, tõlkijate leidmisest, käsikirjade redigeerimisest (mis polnud kaugeltki alati meelakkumine) ega korrektuuride lugemisest. Mis parata, nõukogude ideoloogia puhtust valvavate instantsidega maadejagamise oli minu ametikohustus ja ehk annab see kirjatükk nende mõne näite varal mingi ettekujutuse tolleaegsetest oludest ja valitsenud õhkkonnast.

Tallinn, juuli 2006

LR UUEL ISESEISVUSAJAL

Pärast Jüri Ojamaa vallandamist määrati „Loomingu Raamatukogu“ peatoimetajaks Leningradi Riiklikus Ülikoolis jaapani filoloogiks õppinud Agu Sisask, kes täitis seda kohta aastatel 1983—1994. Agu Sisask suhtus väljaande traditsioonidesse tolerantselt ning aitas kaasa suuremate vabaduste nõutamisele *perestroika*-perioodil, kui hääbuv tsensuur ja parteivõim üritasid veel iseseisvat mõtet takistada. Omas ajas polnud sugugi tähtsusetu, et 1988. aasta LR julges kujunduses esimest korda kasutada sinimustvalget värvikombinatsiooni, mis ametlikult oli veel keelu all ja mille kohta peatoimetajal tuli käia EKP Keskkomitees aru andmas.

Murranguaastate LR-i sisu kujunes toimetajate, kolleegiumi ja paljude kaasautorite ühisel hooel. Elati ju erakordselt aktiivset aega, mil paisu tagant vabanes korraga tohutu hulk seni tõrjutud või keelatud kirjasõna. Et kohmakas riiklik kirjastussüsteem püsis veel mõnda aega, siis sai LR-ist üks olulisemaid noore vabaduse peegleid. LR kasutas aastail 1986—1991 nõukogude süsteemi esialgu aimatavat, seejärel aina rohkem ilmsiks saavat nõrkust operatiivselt: kui keelud enam ei kehtinud, võis avaldada välismaist ja rahvuslikku mõttevara (Valik I—III), pagulasautoreid (Karl Ristikivi, Ain Kalmus, Herbert Salu, Bernard Kangro, Käbi Laretei, Heino Susi, Ilmar Talve, Ants Oras, Katrin Jakobi jne.), nõukogude võimu kriitikuid (Aleksandr Zinovjev), varem keelatud teoseid (Miltoni „Areopagitica“) ja tõtt Eesti ajaloo kohta (Mart Laar, Lauri Vahtre, Heiki Valk „Kodu lugu“, Erik Virbsoo „Lugusid möödunud aegadest“). „Kodu loo“ trükiarv 1989. aastal oli 35 000.

Iseseisvuse tulekuga saabus eesti kirjanduses ja kirjastamises teatav interreegnum: senine hoog ja vaimustus vaibus karmi argielu

ja taastatud riigi ülesehitamise paljude esmaste vajaduste ees. LR-i senine juhtimisstruktuur lagunes: peatoimetaja ametikoht kaotati 1994. aasta lõpul, toimetuse kolleegium (Andres Ehin, Georg Grünberg, Toomas Haug, Ain Kaalep, Teet Kallas, Pärt Lias, Jüri Ojamaa, Ott Ojamaa, Arnold Ravel, Enn Soosaar) oli tegelikult lakanud toimimast juba 1990. aastate algul. Vormiliselt „Loomingu“ toimetuse koosseisu kuuluv LR jäi ilma peatoimetajata, kuid samal ajal oli uutes tingimustes kadunud ka peatoimetajate nõukogudeaegne põhiroll — olla puhvriks ja vahemeheks toimetuse ja diktaatorliku riigi ebakindlates suhetes. LR-i sisulist tööd kandsid niikuinii kaks toimetajat: Anu Saluäär (eeskätt Põhjamaade ja saksakeelne kirjandus) ja Terje Kuusik (eeskätt inglise ja romaani keelte kirjandus). Anu Saluääre hooleks jäid edaspidi, justkui enesestmõistetavalt, ka varasemate peatoimetajate korralduslikud ülesanded ja väljaande planeerimine. 1995. aastast otsustas kirjastus kärpida nädalaajakirjana loodud LR-i aastas ilmuvate numbrite arvu 52-lt 40-le. Samas võivad praegused LR-i numbrid olla endisaegsetest mõnevõrra mahukamad.

2001. aastal kutsus toimetuse ideede kandepinna laiendamiseks kokku uue asjatundjate kolleegiumi, kellel on sestpeale olnud kindel roll aastaplaanide kujundamisel. Kolleegiumi kuuluvad Toomas Haug, Tiit Hennoste, Hasso Krull, Toomas Liiv, Mati Sirkel, Enn Soosaar, Jüri Talvet, Marek Tamm, Vaapo Vaher, Hannes Varblane, 2005. aastal lahkunud Mati Undi asemele tuli nõuandjaks Mihkel Mutt.

Uueliseseisvusajal on „Loomingu Raamatukogu“ roll kirjastusmaastikul teisenenud, kusjuures väljaanne on leidnud endale üsna kindla nn. niši.

Eesti Vabariigi ühinemine Berni autorikaitse konventsiooniga 1994. aastal tekitas kirjastusturul uue olukorra, kus menukate (ja ka mahukate) uudisteoste hankimine jääb enamasti suurema käibega kirjastuste osaks. Samal ajal kahanes uutes oludes paratamatult idapoolsete keelte ja kirjanduste tutvustamine. Kuid ülekaalukas ingliskeelse kirjanduse eestindamine enamikus kirjastustes on LR-ile sugereerinud soovi hoida keeltevalikut nii avarana kui meie oludes iganes võimalik. See on tähendanud näiteks Põhjamaade kirjanduse osa suhtelist suurendamist. Ja kui parajasti ei olegi võimalik hankida tõlkeid gruusia või armeenia keelest, siis otsitakse uut ja huvitavat portugali või arabia keelest, kreeka või heebrea keelest.

Oma ajaloo jooksul on LR avaldanud tõlkeid 50 keelest, kõige haruldasemad neist on sanskriti ja paali (Linnart Mäll), indoneesia (Ülo Sirk), pärsia ja hindi (Haljand Udam) ning vanaislandi keel (Arvo Alas). Eraldi tuleb märkida prof. Kalle Kasemaad, kes on LR-ile tõlkinud kõige mitmekesisemaid teoseid kreeka ja ladina, prantsuse, heebrea ja jidiši keelest. Viimasel kümnendil on lisandunud esmatõlked araabia (Amar Annus) ja provansi keelest (Merike Riives). Kokku on LR-ile kaastööd teinud ligemale 300 tõlkijat.

Uuel iseseisvusajal sai LR-i kõige olulisemaks ülesandeks pakkuda jõudumööda alternatiivi valitsevatele turutrendidele.

Sealjuures kujunesid välja mõningad tänasele LR-ile iseloomulikud erijooned.

LR-i üheks missiooniks on *estica*-alase kirjavara vahendamine, milles vaadatakse Eestit ja Eesti ajalugu läbi võõraste silmade. Autoriteks on tihti meie kunagised kaasmaalased (Dr. Bertram, O. von Grünewaldt, Monika Hunnius, Edzard Schaper, Ingeborg Johansen). Meie rahvusliku identiteeditaju avardamisel on niisugustel kirjatöödel oma koht.

Lugejale käepärane ja taskukohane LR näeb oma ülesannet ka klassikaväärtuste tutvustamises. Nii on viimastel aastatel ilmunud omamoodi sari suurte utopistide teostest: Thomas More'i „Utopia“, Tommaso Campanella „Päikeselinn“, Francis Baconi „Uus Atlantis“, Samuel Butleri „Eikugasil“.

Klassikaliste tekstide kõrval on ilmunud tänapäevast populaarset esseistikat ajaloo, kunsti ja kirjanduse ning poliitika pingeväljadelt (Milan Kundera, Pierre Bourdieu, Alain Besançon, Claes Andersson, Slavenka Drakulić jt.).

Tõlkekirjanduse kõrval on LR jätkanud eesti algupärandite avaldamise traditsiooni: ilmutatakse esseistikat (Haljand Udam, Hasso Krull), näidenditekste (Eeva Park, Mati Unt, Jaan Undusk, Urmas Vadi, Andrei Hvostov), lühemat proosat (Jüri Ehlvest, Peeter Sauter, Mehis Heinsaar), luulet (Indrek Hirv, Toomas Liiv, Kivisildnik), samuti kultuurilooliselt oluliste antikvaarsete tekstide (uus)trükke (Leonid Trett, „A. H. Tammsaare, nagu teda tundsin“; Hugo Raudsepp, „Vaheliku vapustused“; Bernhard Linde, „„Noor-Eesti“ kümme aastat“).

Alates 1996. aastast on LR-i kujundanud Jüri Kaarma (nii nagu ka aastatel 1978—1992) ning tänu temale ning tehnilisele edukäigule (kõvemad kaaned, kirjad seljal) on väljaanne juba kümme aastat olnud ka väliselt rohkem püsiväärtusliku raamatu kui ajakirja nägu.

50 aastat „Loomingu Raamatukogu“ tähendab 2412 ajakirjanumbrit, mis moodustavad 1344 LR-i märgiga raamatut. Tänapäevaks on see üsna unikaalne kooslus, väikene „Loomingu“ universaalbiblioteek, milles aegade jooksul avaldatud tipp-teoseid ilmub nüüd järjest kordustrükkidena mitmete uute kirjastuste märkide all.

Viiekümne aasta tegevuse aastapäevalon „Loomingu Raamatukogul“ 1200 tellijat, kes saavad aasta jooksul koju kätte umbes 20 vihikut hästi valitud, hästi tõlgitud ja korralikult toimetatud mitmekesisest kirjandusest. Pärast väikest mõõna 1990. aastate keskpaiku on tellijate arv olnud järjekindlalt tõusuteel.

Tõlkijate, eesti oma autorite ja lugejate kaasabil loodab toimetuse oma tegevust jätkata ka „Loomingu Raamatukogu“ viiekümne esimesel aastal.